

บทที่ ๓

ปฏิจสุมุปบาทกับหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้จำแนกออกเป็นหลายหมวด หลักธรรมบางหมวดจะแสดงให้เห็นความจริงเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์แต่ละอย่าง และหลักธรรมบางหมวดก็เป็นเพียงส่วนย่อยของหลักธรรมใหญ่ หรือบางหมวดก็เป็นหลักธรรมใหญ่ ปฏิจสุมุปบาทถือว่าเป็นหลักธรรมหมวดหนึ่งที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมด และมีความเกี่ยวข้องกับหมวดธรรมหลายหมวดโดยเรียงลำดับการศึกษา ด้วยการพิจารณาจากการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยมีชั้น ๕ เป็นอารมณ์พิจารณารูปและนาม จนเห็นความเป็นไตรลักษณ์ในชั้น ๕ และรู้แจ้งแทงตลอดในชั้น ๕ โดยความอาการแห่งอริยสัจ ๔ หรือเข้าถึงความดับของเหตุปัจจัย จากนั้นย้อนกลับมาอธิบายการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อพิจารณาถึงความดับของเหตุปัจจัย จนกระทั่งเข้าถึงการบรรลुरुธรรม ดังนั้น ปฏิจสุมุปบาทกับหมวดธรรมที่เกี่ยวข้อง จึงเรียงลำดับ คือ ชั้น ๕ ไตรลักษณ์ อริยสัจ ๔ และอริยมรรคมีองค์ ๘

๓.๑ ปฏิจสุมุปบาทและชั้น ๕

พระธรรมเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เกี่ยวข้องกับปฏิจสุมุปบาทและชั้น ๕ มีทั้งภาคปริยัติ และภาคปฏิบัติ อาทิ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน โดยพิจารณาชั้น ๕ หรือรูปนามให้เป็นอารมณ์ เพื่อให้ปัญญาได้รู้แจ้งความจริงว่า ชั้น ๕ มีการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการดับไปอย่างไร และเป็นไปเพื่อน้อมไปสู่พระนิพพาน ซึ่งภาคปฏิบัติเหล่านี้จะต้องอาศัยภาคปริยัติเพื่อเป็นทักษะความรู้ ความเข้าใจ หรือเป็นพื้นฐานรองรับก่อนลงไปสู่ภาคปฏิบัติ ซึ่งความเกี่ยวข้องระหว่างปฏิจสุมุปบาทและชั้น ๕ มีประเด็นที่ควรศึกษาดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายและคำจำกัดความของชั้น ๕

คำว่า ชั้น ๕ แปลว่า กอง พวก หมวด หมู่^๑ หมายถึง รูปและนามทั้งหลายที่ประกอบขึ้นมาเป็นอัตภาพชีวิตประกอบด้วย ๕ กอง ได้แก่ ๑. รูปชั้น (กองรูป) ๒. เวทนาชั้น (กองเวทนา)

^๑ ส.บ. (ไทย) ๑๗/๘๒/๑๓๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๒๑-๒๔.

๓. สัญญาชั้น (กองสัญญา) ๔. สังขารชั้น (กองสังขาร) ๕. วิญญาณชั้น (กองวิญญาณ)^๒ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงเหตุผลว่า เหตุใดจึงเรียกว่า ชั้น และแต่ละชั้นนั้นมีเนื้อหาครอบคลุมสภาวะธรรมอะไรบ้าง ซึ่งปรากฏใน ปุณณมสูตร ความว่า

ภิกษุได้ทูลถามปัญหาแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุใดชั้น จึงชื่อว่า ชั้น”

พระผู้มีพระภาคเจ้าตอบว่า “ภิกษุ รูปร่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือตะเอยด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม รูปชั้น

เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... ฯลฯ ... เรียกว่า เวทนาชั้น

สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ... ฯลฯ ... เรียกว่า สัญญาชั้น

สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง ... ฯลฯ ... เรียกว่า สังขารชั้น

วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือตะเอยด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ก็ตาม นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น ภิกษุด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ชั้น จึงชื่อว่า ชั้น”^๓

ชั้น ๕ เมื่อศึกษาถึกลงไปในแต่ละชั้นแล้ว แต่ละชั้นมีสภาวะเฉพาะของตน ๆ โดยพระอรธรถถจารย์ได้อธิบายว่า ชั้น หมายถึง ความเป็นก้อน เป็นกลุ่ม เป็นแท่ง เป็นกอง คือ เป็นส่วนๆ โดยชั้น หมายถึง ชั้น ๕ ที่ประกอบด้วย รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น และแต่ละชั้นมีองค์ประกอบดังต่อไปนี้

๑. รูปชั้น คือ มวลรูปทั้งหมดที่มีสภาวะที่แตกสลายไป^๔ ความย่อยยับไปเพราะถูกเหตุปัจจัยทั้งหลายเบียดเบียน^๕ หมายถึง รูป ๒๘ (มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔)^๖

^๒ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๓/๒๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๒/๒๖๑, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๕๘, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๒/๑๓๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑, ๓๒/๑๓, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๑/๑, ส.ข.อ. (ไทย) ๒๓/๕๕ – ๑๐๐.

^๓ ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๒/๑๓๖.

^๔ ที.ม.อ. (ไทย) ๑๐/๑๓๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๔.

^๕ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๓ ย่อมย่อยยับเพราะความเย็นบ้างย่อมย่อยยับ เพราะความร้อนบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะความหิวบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะความหายบ้าง ย่อมย่อยยับ เพราะสัมผัสเลื้อบ ขูด ลมแดดและสัตว์เลื้อยคลาน บ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุที่รูปย่อมย่อยยับไปแล เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า รูป - อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๕.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๓, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๕๕/๘๒, ข.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐๒/๓๑๒, ข.จุ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘.

๒. เวทนาขันธ คือ การเสวยอารมณ์^๗ หมายถึง เวทนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ^๘ เวทนามี ๓ ได้แก่

- ๑) สุขเวทนา ความรู้สึกสุขสบาย ได้แก่ สุขเวทนาทางกาย และสุขเวทนาทางใจ
- ๒) ทุกขเวทนา ความรู้สึกไม่สบาย ได้แก่ ทุกขเวทนาทางกายและทุกขเวทนาทางใจ
- ๓) อทุกขมสุขเวทนา ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ ได้แก่ ความรู้สึกเฉยๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขาเวทนา^๙

๓. สัญญาขันธ คือ ความจำได้ในอารมณ์^{๑๐} หมายถึง สัญญาทั้งหมดที่เป็นไปในภูมิ ๔ ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ สัญญามี ๖ อย่าง ได้แก่

- ๑) รูปสัญญา สัญญาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส
- ๒) สัททสัญญา สัญญาที่เกิดแต่โสตสัมผัส
- ๓) คันธสัญญา สัญญาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส
- ๔) รสสัญญา สัญญาที่เกิดแต่ชีวาสัมผัส
- ๕) โผฏฐัพพสัญญา สัญญาที่เกิดแต่กายสัมผัส
- ๖) ธรรมสัญญา^{๑๑} สัญญาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส^{๑๒}

๔. สังขารขันธ คือ สภาวธรรมที่ปรุงแต่งจิตของบุคคล^{๑๓} มุ่งหมายเอาเจตนา^{๑๔} ที่เป็นไปในภูมิ ๔ สังขารมี ๖ อย่าง ได้แก่

- ๑) รูปสัญญาเจตนา เจตนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส
- ๒) สัททสัญญาเจตนา เจตนาที่เกิดแต่โสตสัมผัส
- ๓) คันธสัญญาเจตนา เจตนาที่เกิดแต่ฆานสัมผัส
- ๔) รสสัญญาเจตนา เจตนาที่เกิดแต่ชีวาสัมผัส
- ๕) โผฏฐัพพสัญญาเจตนา เจตนาที่เกิดแต่กายสัมผัส

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๑/๔๕๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๗.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๔๕-๑๕๐.

^๙ อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๒-๔๓.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๑/๔๕๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๓/๒๕๓.

^{๑๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๓/๒๕๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๕/๘๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๘.

^{๑๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๒-๕๓.

^{๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๒/๕๗, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓.

^{๑๔} เจตนาชื่อว่า เป็นประธาน เพราะปรากฏด้วยอรรถว่าเป็นตัวกระทำ - อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕.

๖) ฆัมมสังญเจตนา เจตนาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส^{๕๕}

๕. วิทยญาณชั้นที่ ๕ คือ ความรู้แจ้งในอารมณ์^{๕๖} หมายถึง วิทยญาณที่เป็นไปในภูมิ ๔ วิทยญาณมี ๖ ได้แก่ ๑) จักขุวิทยญาณ ๒) โสตวิทยญาณ ๓) ฆานวิทยญาณ ๔) ชิวหาวิทยญาณ ๕) กายวิทยญาณ ๖) มโนวิทยญาณ^{๕๗}

๓.๑.๒ องค์ธรรมในปฏิจสุมุปปาทสงเคราะห์เข้ากับชั้นที่ ๕ ได้

ปฏิจสุมุปปาทและชั้นที่ ๕ ธรรมทั้งสองหมวดนี้เป็นธรรมอย่างเดียวกัน ซึ่งพิจารณาได้จากองค์ธรรมแต่ละอย่างในปฏิจสุมุปปาทสามารถสงเคราะห์ลงในชั้นที่ ๕ ได้ กล่าวคือ

๑. อวิชชา องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในชั้นที่ ๕ แล้ว เป็นสังขารชั้นที่^{๕๘}

๒. สังขาร องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ประกอบในอกุสจจิต ๑๒ และเจตนาเจตสิกที่ประกอบในโลภียกุสจจิต ๑๓ ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก หรือเจตนาเจตสิกที่ประกอบในจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในชั้นที่ ๕ แล้ว เป็นสังขารชั้นที่^{๕๙}

๓. วิทยญาณ องค์ธรรมได้แก่ โลภียวิปากจิต ๓๒ ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก หรือจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในชั้นที่ ๕ แล้ว เป็นวิทยญาณชั้นที่^{๖๐}

๔. นามรูป องค์ธรรมมี ๒ ส่วน คือ นามและรูป โดยที่นาม องค์ธรรมได้แก่ ธรรม ๕ ประการ ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา มนสิการ ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก หรือเจตสิก ๓๕ ที่ประกอบในโลภียวิปากจิต ๓๒ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก ส่วนรูป องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘ องค์ ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในชั้นที่ ๕ แล้ว ได้ ๔ ชั้นที่ กล่าวคือ เจตสิก ๕ หรือเจตสิก ๓๕ เหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในชั้นที่ ๕ แล้ว ได้ ๓ ชั้นที่ คือ เวทนาเจตสิกเป็นเวทนาชั้นที่ สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาชั้นที่ เจตสิกที่เหลือ ๓๓ เป็นสังขารชั้นที่ ส่วนรูป ๒๘ เป็นรูปชั้นที่^{๖๑}

^{๕๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ตี.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕๔/๒๕๔, ตี.ข. (ไทย) ๑๓/๕๕/๘๔.

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๖/๓๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๘, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓.

^{๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๕/๕๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๔/๓๖๕, ตี.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๗, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๖.

^{๕๘} ตี.ข. (ไทย) ๑๓/๑๑๓/๒๐๘, ตี.ข.อ. (ไทย) ๑๓/๓๗๔-๓๗๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐-๒๕/๑๐-๑๓.

^{๕๙} ตี.ข. (ไทย) ๑๓/๒๐๘/๓๒๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐-๒๕/๑๐-๑๓, อภิ.วิ.อ. ๗๗/๔๖๘-๔๗๒.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๕/๔๘๕, ตี.ข. (ไทย) ๑๓/๓๐๔/๓๒๒, ๓๑๔/๓๒๕-๓๓๐, ๓๒๔/๓๓๖.

^{๖๑} สรุปสาระจาก อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๒๕/๑-๑๓, ๕๒/๖๑-๖๒.

๕. สฬายตนะ องค์ธรรมได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ และโลกียวิปากจิต ๓๒ ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก ปสาทรูป ๕ และจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ แล้ว ได้ ๒ ขั้น ได้แก่ ปสาทรูป ๕ เป็นรูปขั้น โลเกียวิปากจิต ๓๒ นัยพระสูตรตันตปิฎก หรือจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก เป็นวิญญูณขั้น^{๒๒}

๖. ผัสสะ องค์ธรรมได้แก่ ผัสสะ ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก หรือผัสสะเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวง ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ แล้ว เป็นสังขารขั้น^{๒๓}

๗. เวทนา องค์ธรรมได้แก่ เวทนา ๖ ได้แก่ จักขุผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา และมโนสัมผัสสชาเวทนา ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก หรือเวทนาเจตสิกที่ประกอบในจิตทุกดวง ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ แล้ว เป็นเวทนาขั้น^{๒๔}

๘. ตัณหา องค์ธรรมได้แก่ ตัณหา ๖ ได้แก่ รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพะ และธัมมตัณหา ตามนัยแห่งพระสูตรตันตปิฎก หรือโลกเจตสิกที่เกิดประกอบในโลภมูลจิต ๘ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ แล้ว เป็นสังขารขั้น^{๒๕}

๙. อุปาทาน องค์ธรรมได้แก่ อุปาทาน ๔ ได้แก่ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สิล্পพคูปาทาน และอัตตวาทุปาทาน ตามนัยแห่งพระสูตรตันตปิฎก หรือโลกเจตสิกและทิฏฐิเจตสิก ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ แล้ว เป็นสังขารขั้น^{๒๖}

๑๐. ภพ มี ๒ อย่าง ได้แก่ กรรมภพและอุปปัตติภพ โดยที่กรรมภพ องค์ธรรมได้แก่ เจตนาเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และเจตนาเจตสิกที่ประกอบในโลเกียกุศลจิต ๑๗ ส่วนอุปปัตติภพ องค์ธรรมได้แก่ โลเกียวิปากจิต ๓๒ เจตสิก ๓๕ และกัมมรูป ๑๘ องค์ธรรมเหล่านี้เมื่อสงเคราะห์ลงในขั้น ๕ แล้ว ได้ ๕ ขั้น กล่าวคือ กัมมรูป ๑๘ เป็นรูปขั้น ในเจตสิก ๓๕ สามารถจำแนกได้ ๓ ขั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกเป็นเวทนาขั้น สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาขั้น เจตสิกที่เหลือ ๓๑ เป็นสังขารขั้น อกุศลจิต ๑๒ โลเกียกุศลจิต ๑๗ และโลเกียวิปากจิต ๓๒ เป็นวิญญูณขั้น^{๒๗}

^{๒๒} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๓๑๒/๓๒๘, สรุปลสาระจาก อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๗/๑-๓.

^{๒๓} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๓๑๕/๓๓๐, ๓๒๖/๓๓๗-๓๓๘.

^{๒๔} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๓๑๖/๓๓๐-๓๓๑, ๓๒๖/๓๓๗-๓๓๘.

^{๒๕} ส.บ. (ไทย) ๑๗/๓๑๘/๓๓๒, ๓๒๘/๓๓๙.

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๔๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๓๓/๑๓๗, ส.บ. (ไทย) ๑๗/๑๒๑/๒๑๔-๒๑๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๕/๓๔๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐-๒๕/๑๐-๑๓, ๑๕๓/๑๐๓.

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๘/๕๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๘๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๖/๓๔๔, ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๖๔/๕๔, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๕๗, ข.ม. (ไทย) ๒๘/๑๑/๕๗.

๑๑. ชาติ องค์กรรมได้แก่ ปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กัมมรูป ๑๘ องค์กรรมเหล่านี้เมื่อ สงเคราะห์ลงในชั้น ๕ แล้ว ได้ ๕ ชั้น กล่าวคือ กัมมรูป ๑๘ เป็นรูปชั้น ในเจตสิก ๓๕ สามารถ จำแนกได้ ๓ ชั้น ได้แก่ เวทนาเจตสิกเป็นเวทนาชั้น สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาชั้น เจตสิกที่เหลือ ๓๓ เป็นสังขารชั้น ปฏิสนธิจิต ๑๕ เป็นวิญญูณชั้น^{๒๘}

๑๒. ขรามรณะ องค์กรรมได้แก่ บัญญัติธรรม ที่ใช้เรียกขรามรณะของโลกียวิปากจิตและ รูป ๒๘ ตามนัยพระสูตรตันตปิฎก หรือฐิติ (ความแก่) และภังคะ (มรณะ) ของจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ และ รูป ๒๘ ตามนัยพระอภิธรรมปิฎก องค์กรรมเหล่านี้มุ่งหมายเฉพาะ ฐิติ (ความแก่) และภังคะ (มรณะ) ของรูป ๒๘ ตามนัยแห่งพระอภิธรรมปิฎก เมื่อสงเคราะห์ในชั้น ๕ แล้ว เป็นรูปชั้น ส่วนองค์กรรม อื่น ๆ ไม่สงเคราะห์เป็นชั้น เพราะเป็นบัญญัติธรรม^{๒๙}

๓.๑.๓ ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕

ปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ เป็นหลักธรรมที่มีวัตถุประสงค์อธิบายเรื่องของชีวิตและ สังสารวัฏ โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นำปฏิจสมุปบาทมาอธิบายให้สรรพสัตว์ได้รู้แจ้งถึงความ จริงในชั้น ๕ ว่ามีการสืบทอดของเหตุปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุให้ชั้นดำรงอยู่ได้ในภพ ต่างๆ ตลอดทั้งอธิบายถึงความพ้นออกไปจากชั้น ๕ ที่สรรพสัตว์ไม่ต้องเวียนเกิดเวียนตายอีกต่อไป ดังนั้น การแสดงพระธรรมเทศนาปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ นี้ พระองค์จะยกมาแสดงตามสมควรแก่ อธิษฐานของบุคคลที่สั่งสมมาว่า ธรรมเหล่านี้สมควรแก่ใคร ทั้งนี้เพื่อละ คลาย ความยินดี พอใจ ความยึดมั่นถือมั่นในอัตภาพชีวิต แล้วน้อมมาสู่การปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา และเป็นไปเพื่อ พระนิพพาน

ปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ มีความสัมพันธ์กัน โดยที่ปฏิจสมุปบาทเป็นคำอธิบายเหตุ ปัจจัยทั้งหลายที่ทำให้ชั้น ๕ เกิดขึ้นและดับไป ดังนั้น ธรรมทั้งสองหมวดจึงมีความสัมพันธ์กัน ๒ ส่วน คือ ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมและการเกิดชั้น ๕ และปฏิจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลมและความดับ ของชั้น ๕ ซึ่งปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมจะอธิบายกระบวนการความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ส่วนปฏิจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม จะอธิบายกระบวนการละ คลาย ความยินดีพอใจ และออกจากชั้น ๕ ซึ่งเนื้อความตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๘/๓๒๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๓/๘๕, ๑๒๑/๑๑๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘, ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๕/๒๒๒, ๒๗๓/๒๕๗, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๑๕, ๕๕๗.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๒๐, ต.ศ. (ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๕๓, ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๘/๕๔, ต.ข. (ไทย) ๑๗/ ๗๕/๑๒๗, พุ.ปุ.อ. (ไทย) ๓๕/๓๕๐, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๔๓๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๑๕, ๕๕๗.

๑. ปฏิจตมุปบาทฝ่ายอนุโลมและชั้น ๕ ปฏิจตมุปบาทฝ่ายอนุโลม มีความสัมพันธ์กับชั้น ๕ เพราะปฏิจตมุปบาทฝ่ายอนุโลมเป็นคำอธิบายกระบวนการทำงานร่วมกันของแต่ละชั้น (เหตุปัจจัยทั้งหลาย) ที่เป็นเหตุทำให้ชั้น ๕ เกิดขึ้น และดำรงอยู่ได้ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต^{๓๐}

๒. ปฏิจตมุปบาทฝ่ายปฏิโลมและชั้น ๕ มีความเกี่ยวข้องกัน เพราะปฏิจตมุปบาทฝ่ายปฏิโลมเป็นคำอธิบายเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เป็นเหตุให้ความชั้น ๕ ดับ หรือพ้นออกไปจากชั้น ๕^{๓๑} หรือเรียกว่า พระนิพพาน^{๓๒}

มหาตณหาสังขยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงถึงเหตุปัจจัยในปฏิจตมุปบาทที่เกื้อกูลให้ชั้น ๕ ปรากฏเกิดขึ้นในครุฑและสามารถดำรงอยู่ได้ในภพภูมิต่าง ๆ ซึ่งมีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการ ประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครุฑจึงเกิดขึ้น เมื่อมารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะ (สัตว์ที่จะมาเกิดในครุฑ)^{๓๓} ปรากฏ เมื่อปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกัน การถือกำเนิดในครุฑจึงมี

มารดาขอมรักษาทารกในครุฑ ๕ เดือนบ้าง ๑๐ เดือนบ้าง แล้วคลอดทารก แล้วรับภาระหนักเลี้ยงทารกด้วยความกังวลและความห่วงใย

กุมารได้อาศัยน้ำนมของมารดาเป็นเหตุให้อินทรีย์ทั้งหลายเจริญเติบโต และมีของเล่นมากมาย อาทิ ไถเล็กๆ ติ่มหึ่ง หกคะเมน เล่นกังหัน ดวงทราย รถเล็ก ธนูเล็ก เป็นต้น

ภิกษุทั้งหลาย กุมารเมื่อเจริญเติบโตแห่งอินทรีย์เต็มที่แล้ว ก็มีความพร้อมพรุ่งไปด้วยกามคุณ ๕ ประการ คือ

๑. รูป ที่จะพึงรู้แจ้งทางตาที่น่าปรารถนาพอใจ ชวนให้รักใคร่ พาให้กำหนด

๒. เสียง ที่จะพึงรู้แจ้งทางหู ...

๓. กลิ่น ที่จะพึงรู้แจ้งทางจมูก ...

๔. รส ที่จะพึงรู้แจ้งทางลิ้น ...

๕. โผฏฐัพพะ ที่จะพึงรู้แจ้งทางกาย ...

^{๓๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๘๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๓/๕๘, ๓๓๓/๔๑๘.

^{๓๑} ที.ม. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๓, อ.จ.ต. (ไทย) ๒๑/๓๓/๕๒, พ.อ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๖.

^{๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๔/๔๒๑, ต.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๓.

^{๓๓} คันธัพพะ หมายถึง สัตว์ผู้จะมาเกิดในครุฑนั้น (ปฏิสนธิวิญญาน) - ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๔๐๘/๒๑๘.

ขณะที่กুমารเห็นรูปทางตาแล้วก็ยินดีพอใจในรูปที่น่ารัก ขัดเคืองในรูปที่ไม่น่ารัก เป็นผู้ไม่มีสติ ในกาย จิตไม่ตั้งมั่น และจิตเป็นไปในกามาวจร ไม่รู้ชัดในเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติซึ่งเป็นที่ยึดไม่ เหลือแห่งบาปอกุศลธรรม และเป็นผู้มีความยินดีและความยินร้าย ขณะใดเสวยเวทนาอย่างใดอย่าง หนึ่ง สุขหรือทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ก็เพติดเพลิน บ่น คิดใจในเวทนานั้น เมื่อกุมารนั้น เพติดเพลิน บ่นถึง คิดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพติดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพติดเพลินในเวทนา ทั้งหลายเป็นอุปาทาน

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี
ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นั้นนั้น ย่อมมีได้อย่างนี้

ขณะที่กุมารฟังเสียงทางหู...

ขณะที่กุมารดมกลิ่นทางจมูก...

ขณะที่กุมารลิ้มรสทางลิ้น...

ขณะที่กุมารถูกต้องไผฏฐัพพะทางกาย...

ขณะที่กุมารรู้แจ้งธรรมารมณ์ทางใจ ... ฯลฯ^{๓๔}

ทุติยทสพลสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้ว พระองค์ได้ประกาศพระ ธรรมจักรตามที่ตนตรัสรู้ อันเกี่ยวกับการพิจารณาความเกิดและความดับของขั้น ๕ โดยอาการ แห่งปัจจุสมุปบาท ซึ่งสรุปความได้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประกอบด้วยทสพลญาณ และจตุเวสาวชชญาณ จึงยืนยันทฐานที่องอาจ บั่นถีสีหนาทในบริษัททั้งหลาย ประกาศพรหมจักรให้เป็นไปว่า

รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดและความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้

เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดและความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้

สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดและความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้

สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดและความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้

วิญญาณเป็นอย่างนี้ ความเกิดและความดับวิญญาณเป็นอย่างนี้

เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็น ปัจจัย วิญญาณจึง ... ฯลฯ ... เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกอง

^{๓๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๔๓๔ - ๔๓๕

ทุกข์ ทั้งมีนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ... ฯลฯ ... เพราะภพดับ ชาตินี้จึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีด้วยประการฉะนี้^{๓๕}

ปุณณมสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง เหตุปัจจัยทั้งหลายที่ทำให้ขั้น ๕ ปรากฏเกิดขึ้นได้อย่างไร ความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยแต่ละขั้นนั้นทำให้ขั้น ๕ ปรากฏเกิดขึ้นเป็นสรรพสัตว์ที่มีชีวิต และดำรงอยู่ได้อย่างไร โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุ มหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้รูปขั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้เวทนาขั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สัญญาขั้นปรากฏ ผัสสะเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้สังขารขั้นปรากฏ นามรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้วิญญาณขั้นปรากฏ”^{๓๖}

อรรถกถาสุตตนิเทศ พระสารีบุตรได้อธิบายพระสัทธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงไว้ถึงเรื่อง เหตุปัจจัยที่ทำให้นามรูป หรือขั้น ๕ เกิดขึ้นและดับไป ซึ่งบุคคลควรพิจารณานามรูป โดยแยกกาย โดยอาการแห่งปฏิจาสมุปบาทที่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ตลอดเวลา มิใช่ตัวตน บุคคล ซึ่งไม่ควรยึดมั่นในสภาวะธรรมเหล่านั้นว่าเป็นของเขา หรือของเรา ซึ่งรายละเอียดมีอรรถกถาอธิบายมีดังต่อไปนี้

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย กายนี้มีเจ้าของพวกเธอ ทั้งมิใช่ของคนอื่น กายนี้กรรมเก่าควบคุมไว้ จิตประมวลไว้ พึงเห็นว่า เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา

ภิกษุทั้งหลาย พระอริยสาวก ผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมนสิการปฏิจาสมุปบาทโดยแยกกายในกาย นั้นว่า “เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ... ฯลฯ ... เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรณะจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลมีได้ด้วยประการอย่างนี้

เพราะอวิชชาสารถดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ ... เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ... ฯลฯ ... เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรณะดับดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลมีได้ด้วยประการอย่างนี้ รวมความว่า กิเลสเครื่องกังวลว่า สิ่งนี้ของเรา หรือสิ่งนี้ของคนอื่นย่อมไม่มีแก่ผู้ใด อย่างนี้บ้าง สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สิ่งใดมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละสิ่งนั้นเสียเถิด

^{๓๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๘-๓๙.

^{๓๖} ส.ข. (ไทย) ๑๓/๘๒/๑๓๗.

สิ่งที่พวกเธอจะได้แล้ว จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน

ภิกษุทั้งหลาย อะไรเล่ามิใช่ของพวกเธอ ภิกษุทั้งหลาย รูปมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละรูปนั้นเสียเถิด รูปที่พวกเธอจะได้แล้วนั้นแลจักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน เวทนา... สัญญา... สังขาร... วิญญาณมิใช่ของพวกเธอ เธอทั้งหลายจงละวิญญาณนั้นเสียเถิด วิญญาณที่พวกเธอจะได้แล้ว จักมีเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน^{๓๗}

จูฬสกุททาปิสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงธรรมแก่พระอุทายี ซึ่งมีความสนใจในบุคคลที่ระลึกรู้ได้ และสนใจบุคคลผู้รู้เห็นความเกิดและความตายของสรรพสัตว์ด้วยตาทิพย์ เมื่อพระอุทายีมีความสงสัยในเรื่องดังกล่าวนี้ จึงไปถามปัญหาแก่บุคคลเหล่านี้ แต่ก็ได้รับคำตอบที่ไม่น่าพอใจ คือ พุคคลบเกลื่อน หลีกเลียง เกล่ไถลไปพูดนอกเรื่อง ทำให้พระอุทายีความโกรธ และไม่พอใจ เป็นเหตุให้พระอุทายีไปถามปัญหาแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าถึงเรื่องดังกล่าวนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตอบปัญหาแก่พระอุทายีเพื่อให้หมดความสงสัยถึงเรื่องชั้น ๕ ที่เป็นไปในอดีต และอนาคต โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระอุทายีว่า จงคั่นส่วนอดีตและชั้นส่วนอนาคตไว้ก่อน เราจักแสดงธรรมแก่ท่านว่า ‘เมื่อเหตุนี้มี ผลนี้จึงมี เพราะเหตุนี้เกิด ผลนี้จึงเกิด เมื่อเหตุนี้ไม่มี ผลนี้จึงไม่มี เพราะเหตุนี้ดับ ผลนี้จึงดับ’^{๓๘}

สรุป ปฏิจาสมุปบาทและชั้น ๕ มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ๒ ส่วน คือ ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลมจะอธิบายความเกิดขึ้นของชั้น ๕ และปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฎิโลมจะอธิบายความดับของชั้น ๕ โดยที่ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลมจะแสดงการเกิดขึ้นของชั้น ๕ ว่าเป็นอย่างไร บุคคลยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ ว่าเป็นสัตว์บุคคลได้อย่างไร ส่วนปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฎิโลมจะอธิบายเหตุปัจจัยของความดับในชั้น ๕ หรือความพ้นออกไปจากชั้น ๕ เป็นอย่างไร

๓.๑.๔ การหมุนเวียนของปฏิจาสมุปบาทและชั้น ๕

การแสดงการหมุนเวียนของปฏิจาสมุปบาทและชั้น ๕ เหล่านี้ ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นถึงการหมุนเวียนของรูปนามที่กำลังเป็นไปอยู่ตามเหตุปัจจัยซึ่งมีอวิชชาเป็นรากเง้า โดยจะแสดง ๒ ช่วงเวลา คือ การหมุนเวียนในปัจจุบันภพ และการหมุนเวียนข้ามภพข้ามชาติ

^{๓๗} บ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๘๖/๕๒๖-๕๒๗.

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๗๑/๓๑๕-๓๒๐.

๓.๑.๕ การหมุนของปฏิจสมุปบาทและขันธ ๕ ในปัจจุบันภพ

ปฏิจสมุปบาทที่ไม่ต้องข้ามภพข้ามชาติ หรือปฏิจสมุปบาทที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันภพ หมายถึง กระบวนการปฏิจสมุปบาทกำลังเกิดขึ้นในปัจจุบัน โดยปรากฏเกิดขึ้นในรูปนาม หรือขันธ ๕ ซึ่งตามความหมายนัยปฏิจสมุปบาท หมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ปฏิจสมุปบาทจะเกิดขึ้นขณะใดสัมผัสกับอารมณ์ภายนอกที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หากไม่มีสติกำกับในอารมณ์ต่าง ๆ จะเป็นเหตุให้ยินดีพอใจในเวทนาต่าง ๆ ที่เรียกว่า ตัณหา และเมื่อยินดีพอใจมากล้นพ้นจนกลายเป็นความยึดมั่นถือในอารมณ์ (อุปาทาน) เป็นเหตุให้เกิดการกระทำ ต่างๆ และความทุกข์ทั้งมวลก็ตามมา กระบวนการปฏิจสมุปบาทที่กำลังเกิดในปัจจุบันภพ หรือที่เข้าใจกันง่ายๆ ว่า กรรมดี กรรมชั่วทางกาย ทางวาจาและทางใจที่เกิดในปัจจุบันภพนี้ ซึ่งความหมายตามนัยปฏิจสมุปบาท หมายถึง อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน ภพ หรือเรียกว่า ปัจจุบันเหตุ ซึ่งกระบวนการปฏิจสมุปบาทที่เกิดในปัจจุบันภพมีการหมุนเวียนไปดังอรรธธาธิบายดังต่อไปนี้

ทุกขสมุทยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงความเกิดและความดับของความทุกข์ที่เกิดในปัจจุบันภพ โดยเหตุปัจจัยทั้งหลายในปฏิจสมุปบาทเริ่มต้นเกิดขึ้นที่อายตนะภายใน (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) และอายตนะภายนอก (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์) และสืบทอดต่อเนื่องกันไป เป็นกรรมใหม่ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันภพ คือ เกิดความทุกข์ และความดับทุกข์ โดยธรรมทั้งฝ่ายมีความเป็นไปดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ความเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างไร ความเกิดแห่งทุกข์ คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๑ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนา จึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้

เพราะอาศัยโสตและเสียง โสตวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยชีวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยกายและสัมผัส กายวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๑ ประการเป็น ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด ความเกิดแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้

ความดับแห่งทุกข์ เป็นอย่างไร ความดับแห่งทุกข์ คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณ จึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะ เวทนาเป็นปัจจัยต้นหาจึงเกิด เพราะต้นหาดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทาน ดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และ อุปายาสจึงดับ ความดับแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้

เพราะอาศัยโสตและเสียง โสตวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ฆานวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยชีวหาและรส ชิวหาวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยกายและสัมผัส กายวิญญาณจึงเกิดขึ้น ...

เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็น ผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ต้นหาจึงเกิด เพราะต้นหานั้น แลดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย ความดับแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล”^{๓๕}

เจตนาสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงถึงการดำรงชีวิตในแต่ละวันของมนุษย์นั้น จะ ได้สัมผัสกับอารมณ์อยู่ตลอดเวลา ตลอดทั้งมีความคิดนึกที่เป็นอกุศลธรรมบ้าง กุศลธรรมบ้าง (สังขาร) จะเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้วิญญาณจิต และผลธรรมอื่น ๆ เกิดขึ้นมีการกระทำกรรมที่เป็นกุศล กรรม และอกุศลกรรม ตลอดทั้งความทุกข์ทั้งปวงก็เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น กล่าวคือ

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจงใจ ดำริและนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่น แห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์ปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นเจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่มี ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุไม่ดำริ แต่ยังไม่คิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาณ เมื่ออารมณ์ปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญาณจึงมี เมื่อวิญญาณนั้นตั้งมั่นเจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่มี ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี

^{๓๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๖/๑๑๕-๑๒๐.

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้

ภิกษุไม่ดำริ และไม่นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นไม่เป็นอารมณ์ปัจจัยเพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน

เมื่ออารมณ์ปัจจัยไม่มี ความตั้งมั่นแห่งวิญญานจึงไม่มี

เมื่อวิญญานนั้นไม่ตั้งมั่น ไม่เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงไม่มี

เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ไม่มี ชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับ
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้”^{๔๐}

ภูมิขสูตร พระอานนทได้ฟังพระสารีบุตรซึ่งแสดงธรรมแก่พระภิกษุรูปหนึ่ง ถึงเรื่อง
ความสุข ความทุกข์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน ความสุขและความทุกข์เหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะ
อาศัยเหตุคือสังขารคอยปรุงแต่ง กาย วาจา ใจให้กระทำกรรมทางกาย วาจา ใจ เป็นเหตุให้สรรพสัตว์
ได้รับความสุขบ้าง ความทุกข์บ้าง ส่วนบุคคลผู้มีสติปัญญาคอยกำกัณนามและรูปที่มาปรากฏอยู่ใน
ปัจจุบันขณะนั้น จึงไม่กระทำกรรมดี กรรมชั่วทางกาย วาจา และใจคล้อยไปตามสังขาร และเป็นเหตุ
ให้เข้าถึงความดับทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งมีเนื้อความตามอธิบายดังต่อไปนี้

เมื่อกาย (นามรูป) มีอยู่ สุขทุกข์ที่เป็นไปภายในจึงเกิดขึ้น เพราะความจงใจทางกายเป็นเหตุ
หรือเมื่อวาจามีอยู่ สุขและทุกข์ที่เป็นไปภายในจึงเกิดขึ้น เพราะความจงใจทางวาจาเป็นเหตุ
หรือเมื่อใจมีอยู่ สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในจึงเกิดขึ้น เพราะความจงใจทางใจเป็นเหตุ

บุคคลปรุงแต่งกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นตนเองและ
ผู้อื่นบ้าง บุคคลรู้สึกตัว หรือไม่รู้รู้สึกตัวว่า ปรุงแต่งกายสังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็น
ภายในเกิดขึ้นบ้าง

บุคคลปรุงแต่งวจีสังขาร . . . บุคคลปรุงแต่งมโนสังขาร . . .

อานนท อวิชาแทรกอยู่ในธรรมเหล่านี้ เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ กาย (รูปนาม)
ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นนั้น จึงไม่มีวาจาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดสุขและ
ทุกข์ที่เป็นไปในภายในให้เกิดขึ้นนั้น จึงไม่มีมโนซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นไปในภายใน
เกิดขึ้นนั้น จึงไม่มี เขตไม่มี . . . วัตถุไม่มี . . . อายุคนะไม่มี . . . หรืออิริยกิจซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและ
ทุกข์ที่เป็นไปในภายในเกิดขึ้นนั้นไม่มี”^{๔๑}

^{๔๐} ส.นิ. (ไทย) ๖/๓๘/๓๕-๘๐.

^{๔๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๕/๔๘-๕๑.

๓. ๑. ๖ การหมนของปฏิจสมุปบาทและขันธ ๕ ข้ามภพข้ามชาติ

ปฏิจสมุปบาทและขันธ ๕ มีการหมนเวียนอยู่เป็นนิตย์ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ภูมิทั้งหลายของสรรพสัตว์จึงหาที่สุดไม่ได้ โดยอาศัยการพิจารณาองค์ธรรมในปฏิจสมุปบาทและขันธ ๕ ซึ่งมีความเป็นไปในอัตรา ๓ สังขป ๔ อาการ ๒๐ สนธิ ๓ ตามอรรถาธิบายต่อไปนี้

๑. อดีตภพ หมายถึง ภพในอดีตทั้งหลายที่ได้ล่วงเลยมาแล้ว ตามความหมายในปฏิจสมุปบาท หมายถึง นามธรรม ๒ อย่าง ได้แก่ อวิชชาและสังขาร และตามความหมายในขันธ ๕ หมายถึง สังขารขันธ^{๔๒} คือกรรมดีกรรมชั่วที่สรรพสัตว์ได้กระทำไว้ในอดีตภพ^{๔๓} ซึ่งมีเหตุปัจจัย ๒ ประการ คือ

๑) ในอดีตภพสรรพสัตว์ไม่รู้ในสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง เพราะความพร้อมรู้ในปัญญา จึงไม่สามารถระลึกได้ในธรรมทั้งหลายว่า เป็นไปในอริยสัจ ๔ หรือปฏิจสมุปบาท ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่า อวิชชา

๒) ในอดีตภพสรรพสัตว์มีความตั้งใจ หรือมีเจตนาที่จะกระทำความกรรมดีบ้าง กรรมชั่วบ้าง เจตนาในการกระทำความกรรมเหล่านี้เรียกว่า สังขาร^{๔๔}

สรรพสัตว์เมื่อถูกอวิชชาครอบงำ เป็นเหตุปัจจัยให้สังขารปรุงแต่งในจิต ส่งผลให้กระทำความกรรมทางกาย วาจา ใจที่เป็นอกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง กรรมเหล่านี้อาศัยกระทำจนกลายเป็นอุปนิสัยอยู่ในขันธสันดาน เมื่อสรรพสัตว์ใกล้จะตายอดีตกรรมเหล่านี้จะนำไปเกิดในปัจจุบันภพ

๒. ปัจจุบันภพ ประกอบด้วยธรรม ๒ ส่วน คือ ปัจจุบันผลและปัจจุบันเหตุ กล่าวคือ

๑) ปัจจุบันผล หมายถึง ผลที่ได้รับมาจากกรรมในอดีตภพ ได้แก่ ขันธ ๕ หรือตามนัยแห่งปฏิจสมุปบาท หมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา^{๔๕} ที่ได้รับมาจากกรรมในอดีตภพ ทำให้สรรพสัตว์ได้รับผลจากกรรมในอดีตแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ มีสภาพชีวิตความเป็นอยู่มีความสุข มีความทุกข์ตามกำเนิด คติ หรือภูมิต่าง ๆ ตามอดีตกรรมของตนที่ได้กระทำมา

๒) ปัจจุบันเหตุ หมายถึง กรรมดีและกรรมชั่วที่กำลังกระทำอยู่ในปัจจุบันภพ หรือในปฏิจสมุปบาทเรียกว่า ปัจจุบันเหตุ ๕^{๔๖} กรรมเหล่านี้เมื่อกระทำบ่อย ๆ จนกลายเป็นความยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ เมื่อขณะใกล้จะตาย กรรมเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยนำไปเกิดในภพใหม่ โดยจะทำหน้าที่แสดงตัวเป็นอารมณ์มาปรากฏชัดเฉพาะหน้าขณะใกล้ตาย ที่เรียกว่า กรรมอารมณ์ กรรมนิมิต

^{๔๒} ถึ.ช. (ไทย) ๑๓/๔๘/๔๓, ๕๖/๘๔, ๓๕/๑๒๐.

^{๔๓} ที.ถึ.อ. (ไทย) ๑๑/๒๔๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๔-๑๒๕.

^{๔๔} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๓๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๕.

^{๔๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๕.

^{๔๖} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๘/๓๐๑-๓๐๒.

อารมณ์ หรือคติณิมิตอารมณ์^{๔๗} กล่าวคือ

(๑) กรรมที่กระทำมาแล้วเป็นปกตินิสัย จะเป็นเหตุปัจจัยทำให้จิตน้อมกรรมเหล่านั้นมาเป็นอารมณ์ โดยนึกได้ หรือคิดได้ปรากฏอยู่ในใจ แต่ไม่เป็นภาพมาปรากฏขณะใกล้จะตาย เรียกอารมณ์เหล่านี้ว่า กรรมอารมณ์^{๔๘} โดยที่กรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศลจะนำไปปฏิสนธิในสุคติภูมิ ส่วนกรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศล กรรมจะนำไปปฏิสนธิในสุคติภูมิ

(๒) นิमित เครื่องหมาย หรือภาพต่าง ๆ ที่ใช้ในการประกอบกรรมต่าง ๆ จะปรากฏเป็นภาพขึ้นอยู่ในใจขณะที่ใกล้จะตาย เรียกอารมณ์เหล่านี้ว่า กรรมนิมิตอารมณ์^{๔๙} โดยที่นิमित หรือภาพเหล่านี้จะปรากฏเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ หรือปัจจัยต่าง ๆ ที่เคยใช้ประกอบกรรมนั้น ๆ มาแล้วในอดีต หากเป็นนิमितที่ฝ่ายกุศล จะมีภาพที่ประกอบกรรมดีมาปรากฏอยู่ในใจ เช่น ภาพเครื่องสักการบูชาพระพุทธเจ้า ภาพการบริจาคทาน ภาพการปฏิบัติธรรม เป็นต้น กรรมนิมิตอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศลเหล่านี้จะนำไปปฏิสนธิในสุคติภูมิ ส่วนนิमितฝ่ายอกุศล จะมีภาพประกอบกรรมชั่วปรากฏอยู่ทางใจ เช่น ภาพอาวุธที่เคยใช้ประกอบอกุศลกรรม ภาพการลักทรัพย์ เป็นต้น จะเป็นเหตุปัจจัยนำไปปฏิสนธิในทุคติภูมิ

(๓) คติแห่งภพ หรือชาติ หรือสถานที่ที่สรรพสัตว์จะไปเกิดมาปรากฏอยู่ในใจขณะที่ใกล้จะตาย เรียกอารมณ์เหล่านี้ว่า คตินิมิตอารมณ์^{๕๐} โดยที่ภาพเหล่านี้อาจเป็นภาพสุคติภูมิ หรือทุคติภูมิก็ได้ หากเป็นคตินิมิตอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศล ภาพวิมาน ปราสาท ทิพย์สมบัติ วัดหรือโบสถ์ เป็นต้น จะมาปรากฏอยู่ในใจ ซึ่งคตินิมิตอารมณ์ฝ่ายกุศลเหล่านี้จะนำไปเกิดในสุคติภูมิ หากเป็นคตินิมิตอารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศล ภาพเปลวไฟ เหวลึก ถ้ำลึก ป่าดงดิบ ความมืด หรือสัตว์ร้าย เป็นต้น จะปรากฏอยู่ในใจ และเป็นเหตุปัจจัยนำไปเกิดในทุคติภูมิ

๓. อนาคตผล หมายถึง ผล คือ ขันธ์ ๕ หรือในปัจจุสมุปบาท หมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่สรรพสัตว์จะได้รับผลจากกรรมดีกรรมชั่วในปัจจุบันภพ และผลของกรรมที่สรรพสัตว์จะได้รับในอนาคตภพอีกก็คือ ความเกิด ความแก่ และความตาย หรือปัจจุสมุปบาท เรียกว่า ชาติและชรามรณะ กล่าวคือ

^{๔๗} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๑๒, อภิ.ธ.อ. (ไทย) ๓๕/๑๕๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๔๕๓.

^{๔๘} อญ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๔๖๓, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๕/๔๑๑, อภิ.ธ.อ. (ไทย) ๓๖/๕๗๔.

^{๔๙} วิ.ม.อ. (ไทย) ๒/๖๕๒, อญ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๔๖๓, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๕/๔๑๑.

^{๕๐} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๒๓๐, ม.ม.อ. (ไทย) ๒๑/๖๓, ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๓/๔๓๕, ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๕/๑๑๖.

๑) การเกิด หรือชาติ หมายถึง ชั้น ๕ จะปฏิสนธิครั้งแรกในภพใหม่ หรือใน ปฏิจสมุปบาท เรียกว่า วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา โดยจะแตกต่างกันออกไปตาม กรรมทั้งหลายที่เคยกระทำไว้ในปัจจุบันภพ^{๕๑}

๒) ความแก่และความตาย หรือชรามรณะ หมายถึง ความแก่และความตายของชั้น ๕ หรือความแก่และความตายของปฏิสนธิจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕ กัมมรูป ๑๕ ที่สรรพสัตว์จะต้องประสบ และต้านทานไม่ได้ ประกอบกับสรรพสัตว์มีความยึดมั่นถือมั่น ในชั้น ๕ จึงเป็นเหตุปัจจัยทำให้ สรรพสัตว์ได้รับความทุกข์ทางกาย ทางใจอย่างยิ่ง ซึ่งความทุกข์เหล่านี้ในปฏิจสมุปบาท เรียกว่า โสกะ ปริเทวะ ทุกข โทมนัส และอุปายาส^{๕๒}

จะเห็นได้ว่า เพราะสรรพสัตว์ถูกอวิชชาและตัณหาครอบงำอยู่เป็นนิตย์ จึงทำให้ชั้น ๕ เวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ที่เรียกว่า วัฏฏะ ขณะที่สรรพสัตว์ถูกกิเลสทั้งหลายครอบงำอยู่เป็นนิตย์ เป็นเหตุปัจจัยทำให้กิเลสหมุนเวียนไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ที่เรียกว่า กิเลส วัฏฏะ ขณะที่สรรพสัตว์ถูกกิเลสทั้งหลายครอบงำอยู่นั้น เป็นเหตุให้สรรพสัตว์ทำกรรมดีกรรมชั่วอยู่เป็นนิตย์ ซึ่งเป็นเหตุให้อกุศลกรรมและกุศลกรรมหมุนเวียนไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ที่เรียกว่า กรรมวัฏฏ์

สรุป ปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ เป็นธรรมที่องค์ธรรมของธรรมทั้งสองหมวดสามารถ สงเคราะห์ซึ่งกันและกันได้

ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ มีความเกี่ยวข้องกัน ๒ สาย คือ ปฏิจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม จะอธิบายเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เป็นเหตุทำให้ชั้น ๕ เกิดขึ้นในสังสารวัฏฏ์ ปฏิจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม จะอธิบายเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เป็นเหตุทำให้ชั้น ๕ ดับ โดยไม่เวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏฏ์อีกต่อไป

การหมุนเวียนของปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ เพราะมีอวิชชาซึ่งเป็นรากเหง้า เป็นเหตุให้มีสังขารและธรรมอื่น ๆ เกิดขึ้นตามมา และเป็นเหตุให้ปฏิจสมุปบาทและชั้น ๕ วนเวียนอยู่ในภพอันยาวนาน

^{๕๑} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๒๑๔, ที.ป.อ. (ไทย) ๑๖/๔๕, ต.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๗, ต.ข.อ. (ไทย) ๒๗/๘๐ - ๘๑.

^{๕๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๒๓, ต.ข.อ. (ไทย) ๒๗/๓๒๖, ต.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๓๘๕.

๓.๒ ปฏิจ্ঞสมุปบาทและไตรลักษณ์

ปฏิจ্ঞสมุปบาทและไตรลักษณ์ ธรรมทั้งสองหมวดนี้คือ กฎธรรมชาติ^{๕๓} ที่มีทั่วถึงในสรรพสิ่งและสรรพสัตว์ โดยปฏิจ্ঞสมุปบาทมุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายล้วนอาศัยเหตุปัจจัยที่สืบทอดกันเป็นสาย และเหตุปัจจัยเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นและดับไปอยู่ตลอดเวลาโดยเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ส่วนไตรลักษณ์ก็มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน แต่สิ่งทั้งหลายก็ล้วนเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันตามหลักปฏิจ্ঞสมุปบาท ซึ่งรายละเอียดความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจ্ঞสมุปบาทและไตรลักษณ์จะได้อธิบายเป็นไปตามลำดับ อาทิ ความหมายของไตรลักษณ์ และความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจ্ঞสมุปบาทและไตรลักษณ์ ตามอรรถาธิบายต่อไปนี้

๓.๒.๑ ความหมายของไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ มาจากคำว่า ไตร กับ ลักษณะ โดยที่คำว่า ไตร แปลว่า สามสิ่ง ส่วนลักษณะ หมายถึง อาการของสภาวธรรม เมื่อรวมกันคำว่าไตรลักษณ์จึงหมายถึง อาการของสภาวธรรม ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) และอนัตตา (ความไม่มีตัวตน)^{๕๔}

อุปปาทาสูตร พระสัมมาสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้แสดงความหมายของไตรลักษณ์ไว้โดยตรง แต่แสดงลักษณะทั้งสามเหล่านี้ว่า คงมีอยู่อย่างนั้นเป็นธรรมดา เรียกว่า ัมมจิตตา และเป็นธรรมที่มีอยู่อย่างนั้นแน่นอน เป็นธรรมดา เรียกว่า ธรรมนิยาม ถึงแม้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้นในโลกนี้ก็ตาม ลักษณะทั้งสามเหล่านี้ ก็คงมีอยู่อย่างนั้นแน่นอนเป็นธรรมดาดังอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ราชู่นั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา (ัมมจิตตา) ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น (ธรรมนิยาม) ตถาคตรู้ บรรลุราชู่นั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ เปิดเผย จำแนก ทำให้เห็นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง”

^{๕๓} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๔๕, อภิ.ก.อ. (ไทย) ๘๑/๑๐-๑๒.

^{๕๔} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๗๕๓, ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๓๕๕, ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๒, พ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๖๔.

ตกาศเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ... ฯลฯ ... ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์”

ตกาศเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ... ฯลฯ ... ทำให้ง่ายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๕๕}

ในสมัยพุทธกาลนั้นยังไม่ปรากฏคำว่า ไตรลักษณ์ ปรากฏแต่เพียงคำว่า อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) และอนัตตา (ความไม่มีตัวตน) ซึ่งเป็นคำที่สื่อความหมายกว้าง ๆ พอให้ได้ใจความเท่านั้น ต่อมา หลังพุทธกาล คำว่า ไตรลักษณ์ ก็อุบัติเกิดขึ้นโดยพระอรรถกถาจารย์นำมาใช้เรียก หรือสื่อความหมายสังขตธรรม^{๕๖} หรือชั้น ๕ ที่มีลักษณะอาการ ๓ ประการ (สังขตลักษณ์) คือ อนิจจัง (ความไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) และอนัตตา (ความไม่มีตัวตน)^{๕๗} โดยท่านขยายความถึงลักษณะอาการของไตรลักษณ์แต่ละอย่างนั้นมีสถานะแตกต่างกันอย่างไร ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ดังนี้

๑. อนิจจัง ความไม่เที่ยง หมายถึง สังขตธรรม ไม่เที่ยง มีความเสื่อมไปอยู่ตลอดเวลา^{๕๘} พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า อนิจจัง ที่ได้ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะสังขตธรรมทั้งหลายมีแล้วกลับไม่มี และแสดงอาการของความไม่เที่ยง (อนิจจลักษณ์ หรืออนิจจตา)^{๕๙} ๔ ประการ คือ

๑) อุปาทายปวัตติโต เพราะเป็นไปโดยความเกิดขึ้นและความดับไปอยู่ตลอดเวลา คือ มีแล้วก็ไม่มี

๒) วิปริณามโต เพราะมีความแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลงแปรสภาพอยู่ตลอดเวลา

๓) ตาวกาลีโต เพราะเป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ

๔) นิจุหปฏิกเขปโต เพราะปฏิเสธความเที่ยง คือ สภาพของมันเป็นสิ่งไม่เที่ยงนั้น จัดแย้งอยู่ในตัวกับความเที่ยง^{๖๐} พระพรหมคุณาภรณ์ อธิบายว่า เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาพของมันเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงนั้น จัดกันอยู่ในตัวกับความเที่ยง หรือโดยสภาพของมันเองก็ปฏิเสธ

^{๕๕} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕, อ.ด.ก.อ. (ไทย) ๓๔/๕๗๕”

^{๕๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๔, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๗๕/๑๒๑, ธรรมทั้งหลายแยกประเภทได้ ๒ อย่าง คือ ๑. สังขตธรรม (ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง) ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัยสภาวะที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร หมายถึง สภาวะทุกอย่างทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม เว้นพระนิพพาน ๒. อสังขตธรรม (ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง) ได้แก่ สภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร แปลว่า ปลอดภัยจากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน –พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ไตรลักษณ์, (ธรรมสภา และสถาบันบันลือธรรม : กรุงเทพฯ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๒-๑๓.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๑๔.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๒/๒๓๑, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^{๕๙} อนิจจัง แปลว่า ความสิ้นไป หมายความว่า เกิดขึ้นที่เมื่อใด ก็ดับที่นั่น เมื่อนั้น-พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๒๘.

^{๖๐} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๘๖, ช.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๔๑๗, ช.จุ.อ. (ไทย) ๖๗/๖๕๐.

ความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตรงตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะหาไม่พบความเที่ยงเลย ถึงคนจะพยายามมองให้เห็นเป็นเที่ยง มันก็ไม่ยอมเที่ยงตามที่คนอยาก จึงเรียกว่า ปฏิเสธความเที่ยง^{๖๑}

๒. ทุกขัง เป็นทุกข์ หมายถึง สังขตธรรมมีความทุกข์ เดือดร้อน ขัดข้อง และมีความคับแค้น คอยเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา^{๖๒} พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า ทุกขัง ที่ได้ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะสังขตธรรมทั้งหลายนั้นทนได้ยาก เป็นของน่ากลัว และมีภัยเฉพาะหน้า เพราะความไม่เที่ยง คอยเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา จึงแสดงอาการเป็นทุกข์ (ทุกข์ลักษณะ หรือทุกข์ตา) ๔ ประการ คือ

๑) อภินุสมุปปีปนโต เพราะมีความบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายไว้ในหนังสือไตรลักษณ์ว่า สังขตธรรมถูกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ด้วยความเกิดขึ้น ความเสื่อม ความโทรม และความแตกสลาย และบีบคั้นขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา กับสิ่งที่ประกอบอยู่ด้วย หรือสิ่งที่เกี่ยวข้อง ด้วยต่างก็เกิดขึ้น ต่างก็โทรมไป ต่างก็สลายไป

๒) ทุกขวตฺตโต เพราะเป็นสภาวะที่ทนได้ยาก พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายว่า สังขตธรรม เป็นสภาพที่ทนได้ยาก คือ คงทนอยู่ไม่ไหว หมายความว่า คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะต้องเปลี่ยนแปลง จะต้องกลมกลืนไป เพราะความเกิดขึ้นและความโทรมสลายนั้น

๓) ทุกขวตฺตโต เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายว่า เป็นที่รองรับของความทุกข์ หรือเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุกข์ หมายความว่า ทำให้เกิดความทุกข์ต่าง ๆ เช่น ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกบีบคั้น เป็นต้น

๔) สุขปฏิกฺเขปโต เพราะเป็นสภาวะที่แย้งกับความสุข หรือปฏิเสธความสุข พระพรหมคุณาภรณ์อธิบายว่า การแย้งกับความสุข คือ สภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความสุข หรือก็คัดค้านความสุขอยู่ในตัว หมายความว่า เมื่อพูดถึงความจริงแท้ ๆ แล้ว ความสุขที่เป็นตัวสภาวะจริง ๆ ก็มีความรู้สึกสุขเท่านั้น อธิบายว่า ตัวสภาวะที่มีเป็นพื้นได้แก่ ทุกข์ ความบีบคั้นกดดันขัดแย้ง ที่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของสังขารทั้งหลาย ความบีบคั้นกดดันนี้ ก่อให้เกิดความรู้สึกบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ที่เรียกว่า ความรู้สึกทุกข์ หรือทุกขเวทนาด้วย เมื่อใดทุกข์คือความบีบคั้นกดดันนั้นผ่อนคลายหายไป หรือคนปลอดพ้นจากทุกข์นั้น ก็เรียกว่า มีความสุข หรือรู้สึกสุข ยิ่งทำเกิดทุกข์คือบีบคั้นจากทุกข์นั้น ทำให้รู้สึกขาด พร่อง กระจายหิวมากเท่าใด ในเวลาที่ทำให้ผ่อนคลายปลอดพ้นจากทุกข์ หรือความบีบคั้น ก็ยิ่งรู้สึกสุขมากขึ้นเท่านั้น^{๖๓}

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๓๑.

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๘/๑๐๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๐/๑๕๐, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗/๓๑, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๑๕/๔๕๒.

^{๖๓} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๒๔๖, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๓๑๓, พุ.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๔๑๓, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๓๑-๓๔.

๓. อนัตตา ความไม่มีตัวตน หมายถึง ความว่างเปล่าจากตัวตน ความไม่มีแก่นสาร และไม่เป็นไปตามอำนาจของผู้ใด^{๖๔} พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า ที่ได้ชื่อว่า อนัตตา เพราะสังขตธรรมทั้งหลายว่างเปล่าจากตัวตน โดยแสดงความเป็นอนัตตาที่เรียกว่า อนัตตลักษณะ ๔ ประการ คือ

๑) เป็นของสูญ หรือว่างเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา หรือการสมมติเป็นต่างๆ (ในแง่สังขตธรรม คือสังขาร ก็เป็นเพียงการประสมเข้าขององค์ประกอบที่เป็นส่วนย่อยๆทั้งหลาย)

๒) เป็นสภาพที่ไม่มีเจ้าของ คือ ไม่เป็นของใครจริง

๓) ไม่เป็นไปตามอำนาจของผู้ใด คือ ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร ๆ ไม่ขึ้นต่อการบังคับบัญชาของใคร ๆ

๔) ปฏิเสธอัตตา คือ สภาพของมันก็เองก็แย้ง หรือค้านต่อความเป็นอัตตา มีแต่ภาวะที่ตรงข้ามกับความเป็นอัตตา^{๖๕}

พระพุทธโฆสาจารย์ ให้ความหมายไตรลักษณ์ว่า ไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หมายถึง ขันธ์ ๕ ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะภาวะที่มีความเกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เปลี่ยนแปลงไป หรือเพราะความที่มีแล้วก็ไม่มี ความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความเปลี่ยนแปลงไป หรือความแปรไปแห่งอาการ กล่าวคือ ความที่มีแล้วก็ไม่มี เป็นลักษณะของความไม่เที่ยง

ขันธ์ ๕ นั้นเอง ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ อาการคือความถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ เป็นลักษณะของความเป็นทุกข์

ขันธ์ ๕ นั้นเอง ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะความไม่เป็นไปตามอำนาจของใคร เป็นลักษณะของความเป็นอนัตตา^{๖๖}

ลักษณะไตรลักษณ์ข้างต้นเหล่านี้ บุคคลจะรู้เห็นขันธ์ ๕ ได้โดยความเป็นไตรลักษณ์ได้ จะต้องพิจารณาขันธ์ ๕ โดยปัญญาเท่านั้น เพราะไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุก และอนัตตานี้เป็นลักษณะสามัญของสิ่งทั้งหลาย เป็นความจริงที่แสดงตัวของมันเองอยู่ตามธรรมดาตลอดทุกเวลา แต่คนทั่วไปมองไม่เห็น หลงเพลิดเพลิดในขันธ์ ๕ ไม่ได้มนสิการขันธ์ ๕ โดยแยกกาย จึงเห็นขันธ์ ๕ โดยความเป็นอัตตา บุคคล ตัวตน เรา เขา ทั้งนี้เพราะไตรลักษณ์ถูกปิดบัง ไม่ใส่ใจพิจารณาอย่างถูกต้อง ก็มองไม่เห็น สิ่งที่เป็นเหมือนเครื่องปิดบังซ่อนคลุมขันธ์ ๕ เหล่านี้คือ^{๖๗} อนิจจลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูก

^{๖๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐/๒๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๕๐/๑๐๓, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๑๔/๒๘.

^{๖๕} ที.ป.อ. (ไทย) ๑๖/๓๒๗, อ.ส.ต.ก.อ. (ไทย) ๓๗/๘๔๗, ข.ธ.อ. (ไทย) ๔๓/๑๐๕.

^{๖๖} คณะกรรมการแผนกแปลตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ (ตอนจบ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (นครปฐม : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒๗.

^{๖๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, หน้า ๒๓.

สันตติปิดบังไว้ ทุกขลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกอิริยาบถปิดบังไว้ และอนัตตลักษณะไม่ปรากฏ เพราะถูกมนะ (กลุ่มก้อน) ปิดบัง^{๖๘} ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายถึงสิ่งที่ปิดบังไตรลักษณ์ ไว้ในหนังสือไตรลักษณ์ สรุปความว่า

๑. สันตติ บังอนิจจลักษณะ เพราะมิได้มนสิการความเกิด และความดับให้สิ้นไป จึงถูกสันตติ คือ ความสืบทอด หรือความเป็นไปอย่างต่อเนื่องปิดบังไว้ ทำให้อนิจจลักษณะจึงไม่ปรากฏ สิ่งทั้งหลายที่เราเห็นนั้นล้วนแต่มีความเกิดขึ้นและความดับไปอยู่ตลอดเวลา แต่ความเกิดดับเป็นไปอย่างต่อเนื่องติดต่อกันรวดเร็วมาก คือ เกิดดับ เกิดดับ ฯลฯ ความเป็นไปต่อเนื่องอย่างรวดเร็วยิ่งนั้น ทำให้เรามองเห็นเป็นว่า สิ่งนั้นคงที่ถาวรเป็นอย่างหนึ่ง อย่างเดิม ไม่มีความเปลี่ยนแปลง เหมือนตัวเราและคนใกล้เคียงอยู่ด้วยกัน เสมือนว่า เป็นอย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง

๒. อิริยาบถ ปิดบังทุกข เพราะบุคคลไม่ได้มนสิการความบีบคั้นกดดันที่มีอยู่ตลอดเวลา จึงถูกอิริยาบถ คือ ความชักย้ายเคลื่อนไหวปิดบังไว้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏแก่สายตา หรือความรู้สึกของมนุษย์มักจะต้องใช้เวลาระยะหนึ่ง แต่ถ้ามมีการคืบเคลื่อนชักย้าย หรือทำให้แปรรูปเป็นอย่างอื่นเสียก่อน ภาวะที่บีบคั้นกดดันขัดแย้งก็ไม่ปรากฏให้เห็น ปรากฏการณ์ส่วนใหญ่มักเป็นไปเช่นนี้ ทุกขลักษณะจึงไม่ปรากฏ

๓. มนะ ปิดบังอนัตตลักษณะ เพราะมิได้มนสิการความแยกย่อยออกเป็นธาตุต่าง ๆ ก็ถูกมนะ คือ ความเป็นแท่ง เป็นก้อน เป็นจีน เป็นมวล หรือเป็นหน่วยรวม ปิดบังไว้ อนัตตลักษณะจึงไม่ปรากฏ สิ่งทั้งหลายที่เรียกชื่อว่า อย่างนั้นอย่างนี้ ล้วนเกิดจากเอาส่วนประกอบทั้งหลายมารวบรวมปรุงแต่งขึ้น เมื่อแยกย่อยส่วนประกอบเหล่านั้นออกไปแล้ว สิ่งที่เป็นหน่วยรวมซึ่งเรียกชื่อว่า อย่างนั้นๆ ก็ไม่มี^{๖๙}

๓.๒.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสมุปบาทและไตรลักษณ์

ความรู้ความเข้าใจประจักษ์แจ้งด้วยตนเองในความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสมุปบาทและไตรลักษณ์ มีเพียงปัญญาในพระพุทธศาสนาเท่านั้น^{๗๐} ที่เรียกว่า วิปัสสนาญาณ หรือวิปัสสนาญาณ

^{๖๘} คณะกรรมการแผนกแปลตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย, **วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓**, หน้า ๑๒๖.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **ไตรลักษณ์**, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๗๐} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๒๗๘, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๖๘๑, ม.ม.อ. (ไทย) ๒๐/๓๑๕, อญ.ทก.อ. (ไทย) ๓๓/๒๒๖.

๑๖^{๓๐} และในบรรดาญาณ ๑๖ เหล่านี้ มี ๘ ญาณ ได้แก่ กังคญาณ ภยญาณ อาทีนวญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารupekhaญาณ และอนุโลมญาณ เป็นปัญญาที่รู้เห็นประจักษ์แจ้งกิจสมุปปาทและไตรลักษณ์อย่างแท้จริง ซึ่งเรียกว่า ภาวนามยปัญญา^{๓๑} และปัญญาเหล่านี้จะรู้แจ้งความสัมพันธ์ระหว่างกิจสมุปปาทและไตรลักษณ์ว่า มี ๒ กระแส กล่าวคือ

๑. กิจสมุปปาทฝ่ายอนุโลม หรือกระแสฝืนไตรลักษณ์ หมายความว่า กระบวนการกิจสมุปปาทฝ่ายอนุโลม จะอธิบายสาเหตุ หรือที่ตั้ง หรือสมุฏฐานของผลธรรมทั้งหมดว่ามีเหตุปัจจัยอะไร สรรพสัตว์ จึงยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ ว่า เป็นบุคคล เรา เขา เป็นต้น

๒. กิจสมุปปาทฝ่ายปฏิโลม หรือกระแสรู้แจ้งไตรลักษณ์ หมายความว่า กิจสมุปปาทฝ่ายปฏิโลม จะอธิบายกระบวนการดับของเหตุปัจจัย ซึ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน^{๓๒} โดยปัญญาเหล่านี้จะรู้แจ้งกิจสมุปปาททั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ โดยเหตุปัจจัยทั้งหลายที่อาศัยกันเกิดขึ้นและดับไปนั้นทุก ๆ เหตุปัจจัยมีอาการของไตรลักษณ์ทั้งหมด

สำหรับพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพุทธประสงค์ให้พุทธบริษัทมีความเห็นที่ถูกต้องว่า สังขตธรรมทั้งหลายต่างล้วนเป็นไปตามอำนาจของไตรลักษณ์ทั้งสิ้น มิใช่เป็นบัญญัติเรื่องราว บุคคล ตัวตน เรา เขา แต่เป็นเพียงสภาวะธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นเท่านั้น หมายความว่า สังขตธรรม หรือขันธ ๕ ที่มนุษย์เรียกว่า อตภาพชีวิต หรือรูปนามเหล่านี้ ล้วนอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นและเหตุปัจจัยนั้นๆ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ดังจะเห็นได้จากพุทธพจน์ต่างๆ ที่พระองค์ทรงสั่งสอนสรรพสัตว์ให้เห็นถึงธรรมทั้งสองฝ่าย คือ กิจสมุปปาทฝ่ายอนุโลม ที่แสดงถึงกระบวนการเหตุปัจจัยทั้งหลายที่ทำให้สรรพสัตว์มองรูปนามทั้งหลายโดยความเป็นตัวตน เรา เขา หรือเรียกว่า อตตา และกิจสมุปปาทฝ่ายปฏิโลม ที่แสดงถึงกระบวนการเหตุปัจจัยทั้งหลายที่ทำให้สรรพสัตว์มีปัญญามองเห็นรูปนาม หรือขันธ ๕ ตามความเป็นจริงว่า มีปัจจัยปรุงแต่งชั่วคราว และเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ดังตัวอย่างพุทธพจน์ดังต่อไปนี้

ปัจจัยสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงถึงองค์ธรรมทั้งหลายในกิจสมุปปาทที่อาศัยซึ่งกันและกัน และทำให้ผลธรรมเกิดขึ้นนั้น องค์ธรรมทั้งหมดล้วนมีอาการของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน บุคคลผู้มีปัญญาพิจารณาอยู่ทุกเมื่อ และได้เห็นความจริงเช่นนี้แล้ว

^{๓๐} วิปัสสนาญาณ ๑๖ ได้แก่ ๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ๒. ปัจจยปริคคหญาณ ๓. สัมมสนญาณ ๔. อุทฺธัพพญาณ ๕. กังคญาณ ๖. ภยญาณ ๗. อาทีนวญาณ ๘. นิพพิทาญาณ ๙. มุญจิตุกัมมตาญาณ ๑๐. ปฏิสังขยาญาณ ๑๑. สังขารupekhaญาณ ๑๒. อนุโลมญาณ ๑๓. โคตรภูญาณ ๑๔. มัคคญาณ ๑๕. ผลญาณ ๑๖. ปัจจเวกขณญาณ - พุ.ป. (ไทย) ๒๕/๔-๑๔/๑-๒.

^{๓๑} สัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๑๕-๒๑๓.

^{๓๒} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๑/๒๘๒.

จึงหมดความสงสัยความเกิดขึ้นและความดับของขั้น ๕ ตลอดทั้งขั้น ๕ ที่เกิดมาแล้วในอดีต ขั้น ๕ ที่กำลังเกิดอยู่ในปัจจุบัน และขั้น ๕ ที่กำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต ซึ่งปฏิจสุมุปปาทองค์ธรรม ๑๒ แสดงอาการแห่งไตรลักษณ์ดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจสุมุปปาท เป็นอย่างไร ปฏิจสุมุปปาท คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรดาฐุนั้น ครั้นรู้แล้ว จึงบอก แสดง เปิดเผย จำแนกให้ง่าย แล้วกล่าวว่า เธอทั้งหลายจงดูเถิด

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมณะจึงมี ฯลฯ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ฯลฯ เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นธรรมดา

ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) พรณนามาเหล่านี้ เรียกว่าส ปฏิจสุมุปปาท

ปฏิจสุมุปปันนธรรม เป็นอย่างไร ปฏิจสุมุปปันนธรรม คือ ชราและมณะเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา

ชาติเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ภพ ... อุปาทาน ... ตัณหา ... เวทนา ... ผัสสะ ... สพายตนะ ... นามรูป ... วิญญาน ... สังขาร ...

อวิชชาเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา เหล่านี้เรียกว่า ปฏิจสุมุปปันนธรรม

เมื่อโคธริยสาวกเห็นปฏิจสุมุปปาท และปฏิจสุมุปปันนธรรมเหล่านี้ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง เมื่อนั้นอริยสาวกจะเข้าถึงที่สุดเบื้องต้นว่า ในอดีต ปัจจุบัน และในอนาคต เราได้มีเราได้เป็นอะไร เราจะเกิดอีกหรือไม่ สรรพสัตว์มาจากไหน แล้วสรรพสัตว์จะไปไหน เพราะพระอริยสาวกเห็นปฏิจสุมุปปาทและปฏิจสุมุปปันนธรรมเหล่านี้ด้วยดีด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็น^{๓๔}

^{๓๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๖.

กัณฑ์พุทธสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงถึง บุคคลผู้ถูกอวิชาและตัณหาครอบงำ และไม่รู้ความเป็นไปในปฏิจจสมุปบาท เป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ โดยความเป็นอัตตา ตัวตน เรา เขา กล่าวคือ อวิชาและตัณหาทั้งหลายปิดบังสภาวะธรรมทั้งหลายที่เป็นไตรลักษณ์ ไว้ชีวิต จึงตกอยู่ภายใต้การสมมุติซึ่งเป็นเหตุการณ์เรื่องราวของโลก และตกอยู่ในห้วงแห่งทุกข์ในสังสารวัฏ ส่วนพระอริยบุคคลเป็นผู้ประกอบด้วยวิชา สามารถรู้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง รู้แจ้ง สิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นและดับไปโดยความเป็นเหตุปัจจัย ซึ่งตกอยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ ที่หาสาระ แก่นสารมิได้ จิตจึงละลายได้ถอนความยินดีพอใจในขั้น ๕ ความทุกข์ทั้งหลายจึงไม่สามารถ ครอบงำพระอริยบุคคลได้ รายละเอียดตามที่พุทธพจน์แสดงไว้ความว่า

ปุถุชนไม่ได้รับคำแนะนำพระสัทธรรมจากสัตบุรุษ

จึงพิจารณาเห็นรูป โดยความเป็นอัตตา

พิจารณาเห็นเวทนา โดยความเป็นอัตตา

พิจารณาเห็นสัญญา โดยความเป็นอัตตา

พิจารณาเห็นสังขาร โดยความเป็นอัตตา

พิจารณาเห็นวิญญาน โดยความเป็นอัตตา

พิจารณาเห็นอัตตาว่า มีวิญญาน

พิจารณาเห็นวิญญาน ในอัตตา

พิจารณาเห็นอัตตา ในวิญญาน

ปุถุชนจึงเล่นวนเวียนอยู่กับรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน เมื่อเขาเล่นวนเวียนอยู่กับ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน เรากล่าวว่า ไม่พ้นจากรูป ไม่พ้นจากเวทนา ไม่พ้นจาก สัญญา ไม่พ้นจากสังขาร ไม่พ้นจากวิญญาน ไม่พ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และชื่อว่า ไม่พ้นจากทุกข์

ส่วนพระอริยบุคคล เป็นผู้ได้รับการแนะนำพระสัทธรรมจากสัตบุรุษ

ไม่พิจารณาเห็นรูป โดยความเป็นอัตตา

ไม่พิจารณาเห็นเวทนา โดยความเป็นอัตตา

ไม่พิจารณาเห็นสัญญา โดยความเป็นอัตตา

ไม่พิจารณาเห็นสังขาร โดยความเป็นอัตตา

ไม่พิจารณาเห็นวิญญาน โดยความเป็นอัตตา

ไม่พิจารณาเห็นอัตตา ว่ามีวิญญาน

ไม่พิจารณาเห็นวิญญาน ในอัตตา

ไม่พิจารณาเห็นอัตตา ในวิญญาน

ส่วนอริยสาวกนั้นไม่เล่นวนเวียนอยู่กับรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เมื่อไม่เล่นวนเวียนอยู่กับรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ย่อมพ้นจากรูป ย่อมพ้นจากเวทนา ย่อมพ้นจากสัญญา ย่อมพ้นจากสังขาร ย่อมพ้นจากวิญญาณ เรากล่าวว่า ‘ย่อมพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปรีเวทะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง’^{๓๕}

ภิกขุสูตร พระอนันท์ ผู้เป็นพหูสูต ได้ฟังพระธรรมเทศนามาจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ ได้แสดงถึง ชั้น ๕ ทั้งหลายล้วนเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน บุคคลผู้รู้ความจริงแล้ว ย่อมล่วงพ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย โดยพุทธพจน์ได้แสดงไว้ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ต้องแตกสลายไป วิญญาณ”^{๓๖} มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา อุปธิทั้งหมด”^{๓๗} ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา”

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้แล้ว จึงตรัสคาถาประพันธ์ว่า
 บุคคลรู้ว่า ร่างกายนี้ต้องแตกสลายไป
 และวิญญาณก็ต้องเสื่อมไป
 เห็นภัยในอุปธิทั้งหลายแล้ว
 ย่อมล่วงพ้นความเกิด และความตายได้
 บรรลุถึงธรรมเป็นที่สงบอย่างยิ่งแล้ว
 ชื่อว่า อบรมตนได้แล้ว รอคอยอยู่แต่เวลาเท่านั้น”^{๓๘}

สัมมาสนญาณนิเทศ พระสารีบุตรได้อธิบายถึงปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนกระทั่งปัญญาสามารถเห็นสภาวธรรมทั้งหลายที่หยาบ หรือละเอียด ตลอดจนทั้งเกิดขึ้นและดับไปแล้วในอดีต ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต โดยเห็นสภาวธรรมทั้งหลายโดยอาการแห่งไตรลักษณ์ ปัญญาเหล่านี้มีชื่อเรียกว่า สัมมสนญาณ ซึ่งจะรู้แจ้งไตรลักษณ์ ด้วยอาการต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

^{๓๕} ส.บ. (ไทย) ๑๓/๕๕/๑๘๕-๑๘๖

^{๓๖} วิญญาณ หมายถึง จิต ๓ ระดับ ได้แก่ จิตระดับกามาวจรภูมิ จิตระดับรูปาวจรภูมิ จิตระดับอรุพาจรภูมิ - พุ.อติ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๓๓

^{๓๗} อุปธิทั้งหมด หมายถึง ชั้น ๕ กิเลส อภิสังขาร (กรรม) และกามคุณ ๕ - พุ.อติ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๓๓.

^{๓๘} คอยอยู่แต่เวลาเท่านั้น หมายถึงรอคอยเวลาดับขันธปรินิพพาน - พุ.อติ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๓๔.

ปัญหาในการย่อธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ เป็นอย่างไร

สัมมสนญาณ คือ พระโยคาวจรกำหนดรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต มีในที่ไกลหรือใกล้ก็ตาม กำหนดโดยความไม่เที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา การกำหนดอย่างนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ

พระโยคาวจรกำหนดเวทนา . . .

พระโยคาวจรกำหนดสัญญา . . .

พระโยคาวจรสังขาร . . .

พระโยคาวจรกำหนดวิญญาณ . . . การกำหนดอย่างนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณ

พระโยคาวจรกำหนดจักขุทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบ หรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีในที่ไกล หรือมีในที่ใกล้ก็ตาม โดยความไม่เที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ ชื่อว่า สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

พระโยคาวจรกำหนดขราและมรณะ ฯลฯ ชื่อว่า สัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะมีสถานะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสถานะเป็นภัย ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะมีสถานะไม่มีแก่นสาร” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “จักขุ ฯลฯ ขราและมรณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสถานะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสถานะเป็นภัย ชื่อว่า เป็นอนัตตา เพราะมีสถานะไม่มีแก่นสาร” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดรูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่า “ไม่เที่ยงอันปัจจุปัจจุปรัง แต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดเวทนา ฯลฯ สัญญา ฯลฯ สังขาร ฯลฯ วิญญาณ ฯลฯ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดจักขุ ฯลฯ ขราและมรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่า “ไม่เที่ยง อันปัจจุปัจจุปรัง แต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ปัญหาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เพราะชาติเป็นปัจจุ ขราและมรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ขราและมรณะก็ไม่มี” ชื่อว่า สัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนด ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดีว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชราและมรณะก็ไม่มี” ชื่อว่า สัมมสมณญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า “เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เมื่อภพไม่มี ชาติก็ไม่มี ฯลฯ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เมื่ออุปาทานไม่มี ภพก็ไม่มี ฯลฯ เพราะค้นหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เมื่อค้นหาไม่มี อุปาทานก็ไม่มี ฯลฯ เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ค้นหาจึงมี เมื่อเวทนาไม่มี ค้นหาก็ไม่มี ฯลฯ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี ฯลฯ เพราะสพายคณะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เมื่อสพายคณะไม่มี ผัสสะก็ไม่มี ฯลฯ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สพายคณะจึงมี เมื่อนามรูปไม่มี สพายคณะก็ไม่มี ฯลฯ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปก็ไม่มี ฯลฯ เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เมื่อสังขารไม่มี วิญญาณก็ไม่มี ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี”

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนด ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดีว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี” ชื่อว่า สัมมสมณญาณ

ชื่อว่า ญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่า สัมมสมณญาณ^{๓๕}

สรุป ปฏิจาสมุปบาทและไตรลักษณ์ เป็นหลักธรรมที่ใช้อธิบายกระบวนการเกิดขึ้นและการดับของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต ซึ่งอาศัยเหตุปัจจัยผลธรรมจึงเกิดขึ้น แต่เหตุปัจจัยทั้งหลายก็หาตัวตนไม่ได้ เพราะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ ซึ่งกระบวนการเหล่านี้ถือว่า กฎธรรมชาติ

ไตรลักษณ์ เป็นคำที่สื่อความหมาย สังขตธรรม หรือขั้น ๕ ที่มีอาการ ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา ส่วนอาการที่แสดงถึงความไม่เที่ยง ผันแปร อยู่ตลอดเวลา เรียกว่า อนิจจลักษณะ หรืออาการที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความไม่เที่ยงอยู่ตลอดเวลา เรียกว่า ทุกขลักษณะ หรืออาการที่แสดงถึงความไม่มีตัวตน และไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใด เรียกว่า อนัตตลักษณะ

ความสัมพันธ์ของปฏิจาสมุปบาทและไตรลักษณ์ มี ๒ กระแส ได้แก่ ๑) ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ หรืออัตตา ๒) ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ละคลายความยึดมั่นถือมั่นในขั้น ๕ หรือเรียกว่า ไตรลักษณ์

^{๓๕} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๖๔-๖๖.

พระอริยบุคคล เป็นผู้รู้แจ้งปฏิจาสมุปบาทและไตรลักษณ์ด้วยตนเอง จนสามารถไถ่ถอน
ละคลายความเป็นอึดตา ตัวตน เรา เขาได้ตามลำดับ จนสามารถเข้าถึงความว่างเปล่าจากตัวตน
ที่เรียกว่า พระอรหันต์ ส่วนปุถุชน เป็นผู้ที่มีความเห็นและสำคัญผิดว่า มีตัวตน เรา เขา

๓.๓ ปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔

ปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ธรรมทั้งสองหมวดนี้ถือว่าเป็นธรรมอย่างเดียวกัน แต่
แสดงต่างกันเท่านั้น ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลมมุ่งแสดงกระบวนการเกิดขึ้นของเหตุปัจจัยที่อาศัย
ซึ่งกันและกัน ความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์จึงเกิดขึ้นได้ ที่เรียกว่า ทุกขอริยสัจ และทุกขสมุทยสัจ
ส่วนปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฎิโลม มุ่งแสดงถึงกระบวนการดับของเหตุปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกัน
ความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์จึงดับ ที่เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน^{๘๐} ส่วนอริยมรรคมีองค์
๘ แนวทางการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความดับทุกข์ หรือเข้าถึงพระนิพพานนั้น ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฎิโลม
ได้แสดงการสืบทอดความดับของเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เป็นไปตามอริยมรรคมีองค์ ๘ และเกี่ยวเนื่องต่อ
การบรรลุมรรคธรรมเท่านั้น^{๘๑} รายละเอียดดังอธิบายต่อไปนี้

๓.๓.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

อริยสัจ เป็นคำที่มาจากคำ ๒ คำรวมกัน คือ อริยะ กับ สัจจะ โดยที่คำว่า อริยะ แปลว่า
ประเสริฐ ส่วนคำว่า สัจจะ แปลว่า ความจริง ดังนั้นเมื่อนำคำสองคำมารวมกัน อริยสัจจึงแปลว่า ความ
จริงอันประเสริฐ^{๘๒} และมีความหมายอีก ๔ นัย กล่าวคือ

๑. ความจริงอันประเสริฐที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์ ผู้เป็นพระอริยะได้ประกาศ
ไว้ในโลก^{๘๓}

๒. ความจริงอันประเสริฐของพระอริยะทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า เป็นต้น^{๘๔}

^{๘๐} สรุปรุสสารจาก อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓.

^{๘๑} ม.นุ. (ไทย) ๑๒/๔๕๓/๕๓๕-๕๓๖, อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๐-๓๑๑, อภ.นทก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/
๖๒๖-๖๒๗, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐/๔๘-๔๙, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๓, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘๕/๒๘๖.

^{๘๒} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๖๖.

^{๘๓} ที.ที. (ไทย) ๘/๒๕๘/๑๐๕, ๓๕๕/๑๔๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๑/๔๑๖, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๘/๖๑๐.

^{๘๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๓๓/๒๒๓, พ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๓๕๕, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑๗๒.

๓. ความจริงอันประเสริฐที่บุคคลทั้งหลายเมื่อเข้าไปรู้แจ้งด้วยญาณแล้ว เรียกบุคคลเหล่านี้ว่า พระอริยบุคคล^{๘๕}

๔. ความจริงอันประเสริฐ เพราะเป็นความจริงแท้ ไม่แปรผัน คลาดเคลื่อน เปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น ไม่เป็นของผิด^{๘๖} ที่ใคร ๆ จะข่มหรือด่าหิมิได้ และเป็นธรรมที่ไม่มัวหมอง^{๘๗}

อริยสังประกอบด้วยความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ คือ ทุกขอริยสัง ทุกขสมุทฺทยอริยสัง ทุกขนิโรธอริยสัง และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง กล่าวคือ

๑. ทุกขอริยสัง ความจริงอันประเสริฐคือทุกข์ หมายถึง ธรรม ๑๑ ประการ ได้แก่ ๑) ชาติ ความเกิด ๒) ชรา ความแก่ ๓) มรณะ ความตาย ๔) โสกะ ความโศก ๕) ปริเทวะ ความคร่ำครวญ ๖) ทุกข์ ความทุกข์กาย ๗) โทมนัส ความทุกข์ใจ ๘) อุปายาส ความคับแค้นใจ ๙) การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ๑๐) ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก ๑๑) การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ ธรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ สรุปย่อได้แก่ อุปาทานขันธ ๕^{๘๘}

๒. ทุกขสมุทฺทยอริยสัง เหตุให้เกิดทุกข์ หมายถึง ตัณหา ๓ อย่าง ได้แก่

๑) กามตัณหา คือ ความอยากในกาม ได้แก่ ความอยากในอารมณ์ต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้นและสัมผัสต่าง ๆ ทางกาย

๒) ภวตัณหา คือ ความอยากในภพ ได้แก่ ความอยากมี อยากเป็นในภพทั้งหลาย อยากให้สรรพสิ่งของโลกมีความยั่งยืน (ถัสสตทิฏฐิ)^{๘๙}

๓) วิภวตัณหา คือ ความอยากออกจากภพ^{๙๐} ได้แก่ ความอยากออกจากภพต่าง ๆ หรือความอยากออกจากตัวตนจากความเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งที่ตนไม่ปรารถนา โดยอยากทำลาย อยากให้ดับสูญ (อุจเฉททิฏฐิ)^{๙๑}

๓. ทุกขนิโรธอริยสัง ความดับสนิทแห่งทุกข์ หรือพระนิพพาน หมายถึง ความดับทุกข์ ความดับจากกิเลสโดยไม่มีเหลือ ความสิ้นตัณหา ความหลุดพ้นโดยไม่อาศัยต่อสิ่งต่างๆ ที่เกิดจากเหตุปัจจัย^{๙๒} โดยที่การละหรือดับตัณหา ๓ อย่างเหล่านี้สามารถละได้ที่อารมณ์ที่น่ารักน่ายินดีทั้งหลาย

^{๘๕} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๘/๖๑๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๒๕๖.

^{๘๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๐/๕๐๔, ๑๐๕๗/๖๑๐, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๗/๖๐๕, พ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๓๕๕.

^{๘๗} อ.จ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๐/๖๐๔.

^{๘๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๐/๑๑๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๖๖.

^{๘๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๕, ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๑, ม.อ. (ไทย)

๑๔/๓๗๔/๔๒๑, ส.ม. ๑๐๘๔/๕๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

^{๙๐} ขุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), อริยสังกถา, หน้า ๒๓-๒๕.

^{๙๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑.

และเป็นอารมณ์ที่ปรากฏอยู่ในทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิทก ๖ และวิจารณ์ ^{๕๒}

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฏฐิ ๒) สัมมาสังกัปปะ ๓) สัมมาวาจา ๔) สัมมากัมมันตะ ๕) สัมมาอาชีวะ ๖) สัมมาวายามะ ๗) สัมมาสติ ๘) สัมมาสมาธิ หลักการปฏิบัติเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยต่อการอบรมพัฒนากาย วาจา ใจและปัญญา เพื่อให้เข้าถึงการบรรลุธรรม ^{๕๓}

๓.๓.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔

ปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ธรรมทั้งสองหมวดนี้มุ่งแสดงเรื่องของชีวิต หรือวิญญูและวิวิญญู แต่แสดงต่างกันเท่านั้น โดยปฏิจาสมุปบาทมุ่งแสดงกระบวนการเกิดขึ้นหรือดับไปของเหตุปัจจัยผลธรรมจึงเกิดขึ้น ส่วนอริยสัจ ๔ มุ่งแสดงวิญญูและวิวิญญู โดยจำแนกออกเป็น ส่วน ๆ ทำให้เห็นธรรมทั้งสองฝ่ายได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ ฝ่ายวิญญู ได้แก่ ทุกขอริยสัจและทุกขสมุทยอริยสัจ และฝ่ายวิวิญญู ได้แก่ ทุกขนิโรธอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔ สามารถจำแนกความสัมพันธ์ได้ ๒ ฝ่าย คือ ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลม และปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม กล่าวคือ

๑. ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ซึ่งในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขอริยสัจและทุกขสมุทยอริยสัจ ประกอบด้วยธรรม ๒ ส่วน คือ กระบวนการเกิดขึ้นของเหตุปัจจัย ซึ่งในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขสมุทยอริยสัจ และผลธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัย ซึ่งในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขอริยสัจ กล่าวคือ

๑) ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายอนุโลม หรือทุกขสมุทยอริยสัจ หรือสาเหตุแห่งทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ หมายความว่า กระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัยปฏิจาสมุปบาทองค์ธรรม ๑๒ ซึ่งหมายถึง เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี ความทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัยเหล่านี้ ^{๕๔}

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๑/๓๓๒-๓๓๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๔/๑๒๓-๑๒๕, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๕/๕๔.

^{๕๓} ที.ส. (ไทย) ๕/๓๓๔/๑๕๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๘/๑๐๓, ที.ป. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๐/๘๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๑๔/๓๘๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๔/๓๕๒, ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๕๓-๑๕๔.

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๕-๔๔๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕, ศ.น. (ไทย) ๑๖/๑/๒, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๓, อ.ท.ส. (ไทย) ๒๔/๕๒/๒๑๔-๒๑๕, พ.อ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๑.

กระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปบาทองค์ธรรม ๑๒ เหล่านี้ คือ สาเหตุทำให้เกิดความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ ซึ่งมีรากเหง้ามาจากอวิชชาที่ไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง จึงทำให้นุคคลหลงใหลยินดีพอใจในอารมณ์ หรือภพชาติต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งสาเหตุแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ตามความหมายในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขสมุทยอริยสัจ ได้แก่ ต้นหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา^{๕๕}

๒) ผลธรรมที่เกิดจากเหตุปัจจัย ซึ่งในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขอริยสัจ ได้แก่ ธรรม ๑๑ อย่าง ซึ่งประกอบด้วย (๑) ชาติ (๒) ชรา (๓) มรณะ (๔) โสกะ (๕) ปริเทวะ (๖) ทุกข์ (๗) โทมนัส (๘) อุปายาส (๙) ความประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก (๑๐) ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก (๑๑) ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น เมื่อสรุปย่อในธรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ หมายถึง อุปาทานจันท์ ๕^{๕๖} ซึ่งผลธรรมเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัยที่มีรากเหง้ามาจากอวิชชาที่ไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง

อย่างไรก็ตาม ทุกขอริยสัจเหล่านี้หากจำแนกโดยองค์ธรรมปรมาัตถ์แล้วได้แก่ โลเกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ (เว้นโลกเจตสิก) และรูป ๒๘^{๕๗} หรือจำแนกโดยชาติ (ความเกิด) ได้แก่ เปรด นรก อสุรกาย เจริญาน มนุษย์ เทวดา รูปพรหม และอรุปรหม^{๕๘} โดยมีรูปร่างที่ประกอบด้วยจันท์ ๕ บ้าง จันท์ ๔ บ้าง หรือจันท์เดียวบ้าง^{๕๙} โดยจะเวียนเกิดเวียนตายอยู่ใน ๓๑ ภูมิ ได้แก่ กามภูมิ ๑๑ (อบาย ๔ มนุษย์ ๑ เทวดา ๓) รูปภูมิ ๑๖ อรุปรภูมิ ๔^{๖๐} และเรียกการเวียนเกิดเวียนตายอยู่ใน ๓๑ ภูมิอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ที่เรียกว่า วัฏฏสงสาร

๒. ปัจจุสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม หมายถึง ธรรมที่เป็นอสังขตธรรมปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง ปราศจากทุกข์ ดับจากกิเลสทั้งปวง ซึ่งในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน ซึ่งสามารถจำแนกได้ ๒ ส่วน ได้แก่ ๑) ธรรมภาคปฏิบัติ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ๒) ผลของการปฏิบัติ คือ ปัจจุสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม หรือทุกขนิโรธอริยสัจ กล่าวคือ

^{๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๐/๓๒๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๓/๑๒๑, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑, ส.ม. (ไทย) ๑๗/๑๐๘๔/๕๕๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗.

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๐/๑๑๘, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๗๑/๔๑๖.

^{๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๖/๑๗๓, ๒๑๑/๑๗๘, ๒๑๑/๑๘๐-๑๘๑.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๑/๓๖๕, ๒๕/๑๗๒, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑/๔๓.

^{๕๙} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๓/๑๒, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๒๔/๑๖๕, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๑๓.

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๘/๕๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๔๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

๑) ภาคปฏิบัติ หมายถึง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ หรืออริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งประกอบด้วย (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ^{๑๑๑} หรือสรุปย่อคือ อริยศีลสิกขา อริยจิตตสิกขา และอริยปัญญาสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับอบรมกาย วาจาและใจ ให้บริบูรณ์ไปด้วยปัญญา จนสามารถบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ เข้าถึงพระนิพพาน^{๑๑๒} โดยที่ศีลทำหน้าที่ระงับวิติกมกิเลส (อกุศลกรรมที่แสดงออกมาทางกาย ทางวาจา) ไว้ชั่วคราว เรียกว่า ตักขกุปหาน สมบัติทำหน้าที่ข่มระงับปริยภูฐานกิเลส (กิเลสที่ครอบงำอยู่ในใจ) ให้สงบระงับ เรียกว่า วิกขัมภกุปหาน ปัญญาในมรรคญาณทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลส (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน) ได้อย่างเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉตปหาน^{๑๑๓} ซึ่งเหตุปัจจัยเหล่านี้จะนำบุคคลให้รู้แจ้งในปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔ เป็นที่สุด

๒) ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม (ผลที่ได้จากการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘) ซึ่งในอริยสัจ ๔ หมายถึง ทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน คือ สภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่งดับออกจากกิเลส และพ้นออกไปจากความทุกข์ทั้งหลายในสังสารวัฏฏ์ ซึ่งความหมายตามในปฏิจาสมุปบาท หมายถึง กระบวนการดับของเหตุปัจจัย เพราะอวิชชาดับสังขารจึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ ความทุกข์ทั้งหลายดับได้เพราะเหตุปัจจัยเหล่านี้^{๑๑๔}

ทุกขัตถัตถนิเทศ พระสารีบุตรทรงอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ความเป็นปฏิจาสมุปบาทเป็นอารมณ์ให้ญาณในอริยสัจ ๔ ได้รู้แจ้งปัจจัยธรรมในปฏิจาสมุปบาทด้วยการค้นคว้าแสวงหา ด้วยการกำหนดสภาวะธรรมและด้วยการรู้แจ้งในสภาวะธรรม กล่าวคือ อริยสัจ ๔ จะค้นคว้าแสวงหาปัจจัยธรรมทั้งหลายในปฏิจาสมุปบาทโดยความเป็นทุกขอริยสัจ (ความเกิดแห่งปัจจัยธรรมทั้งหลายในปฏิจาสมุปบาท) โดยความเป็นทุกขสมุทัยสัจ (สาเหตุทำให้ปัจจัยธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น) โดยความเป็นทุกขนิโรธอริยสัจ (ความดับของปัจจัยธรรมทั้งหลาย) โดยความเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (การออกจากความเกิดความดับของปัจจัยธรรมทั้งหลาย) ซึ่งอาการรู้แจ้งปัจจัยทั้งหลายในปฏิจาสมุปบาทของอริยสัจ ๔ เหล่านี้ เรียกชื่อว่า การแสวง การกำหนดและการรู้แจ้ง ซึ่งรายละเอียดความสัมพันธ์ระหว่าง

^{๑๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๘/๒๔๔, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๕/๔๒๑-๔๒๒.

^{๑๑๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๗/๕๓๕, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๘-๓๐๙.

^{๑๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๙, พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๓/๑๑, พุ.อ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๐, พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๓.

^{๑๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐/๔๓๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๓.

ปัจจัยธรรมในปฏิจกสมุปปาทกับอริยสัจ ๔ ปรากฏตามอรรถาธิบายต่อไปนี้

ขราและมรณะเป็นทุกข์สัง ชาติเป็นสมุทยสัง การสลัดขรามรณะและชาติแม่ทั้งสองเป็น
นิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งขรามรณะและชาติเป็นมคคสัง

ชาติเป็นทุกข์สัง ภพเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากชาติและภพแม่ทั้งสองเป็นนิโรธสัง
การรู้ชัดความดับแห่งชาติและภพเป็นมคคสัง

ภพเป็นทุกข์สัง อุปาทานเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากภพและอุปาทานแม่ทั้งสองเป็น
นิโรธสัง การรู้ชัดความดับภพและอุปาทานเป็นมคคสัง

อุปาทานเป็นทุกข์สัง ตัณหาเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากอุปาทานและตัณหาแม่ทั้งสอง
เป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งอุปาทานและตัณหาเป็นมคคสัง

ตัณหาเป็นทุกข์สัง เวทนาเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากตัณหาและเวทนาแม่ทั้งสองเป็น
นิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งตัณหาและเวทนาเป็นมคคสัง

เวทนาเป็นทุกข์สัง ผัสสะเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากเวทนาและผัสสะแม่ทั้งสองเป็น
นิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งเวทนาและผัสสะเป็นมคคสัง

ผัสสะเป็นทุกข์สัง สฬายตนะเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากผัสสะและสฬายตนะแม่ทั้งสอง
เป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งผัสสะและสฬายตนะเป็นมคคสัง

สฬายตนะเป็นทุกข์สัง นามรูปเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากสฬายตนะและนามรูปแม่
ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งสฬายตนะและนามรูปเป็นมคคสัง

นามรูปเป็นทุกข์สัง วิญญานเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากนามรูปและวิญญานแม่ทั้งสอง
เป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งนามรูปและวิญญานเป็นมคคสัง

วิญญานเป็นทุกข์สัง สังขารเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากวิญญานและสังขารแม่ทั้งสอง
เป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งวิญญานและสังขารเป็นมคคสัง

สังขารเป็นทุกข์สัง อวิชชาเป็นสมุทยสัง การสลัดออกจากสังขารและอวิชชาแม่ทั้งสองเป็น
นิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งสังขารและอวิชชาเป็นมคคสัง

ขราและมรณะเป็นทุกข์สัง ชาติเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี การสลัดออกจากขรามรณะ
และชาติแม่ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งขรามรณะและชาติเป็นมคคสัง

ชาติเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี ภพเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี การสลัดออกจาก
ชาติและภพแม่ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งชาติและภพเป็นมคคสัง ฯลฯ

สังขารเป็นทุกข์สัง อวิชชาเป็นทุกข์สังก็มี เป็นสมุทยสังก็มี การสลัดสังขารและอวิชชาแม่
ทั้งสองเป็นนิโรธสัง การรู้ชัดความดับแห่งสังขารและอวิชชาเป็นมคคสัง เป็นต้น^{๑๐๕}

^{๑๐๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๔๓๕-๔๔๐.

สมณพราหมณ์สูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงความแตกต่างระหว่างบุคคลผู้รู้แจ้งปฏิจจนุปบาทโดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ แล้ว บุคคลสามารถก้าวล่วงความทุกข์สังสารวัฏได้ ส่วนบุคคลผู้ไม่รู้แจ้งในปฏิจจนุปบาทโดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ จะต้องจมอยู่ในกองทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งมีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดขราและมรณะ ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งขราและมรณะ ไม่รู้ชัดความดับแห่งขราและมรณะ ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะก้าวล่วงขราและมรณะไม่ได้

สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดชาติ . . . ไม่รู้ชัดภพ . . . อุปาทาน ฯลฯ นามรูป . . . วิญญาณ . . . ไม่รู้ชัดสังขารทั้งหลาย ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งสังขาร ไม่รู้ชัดความดับแห่งสังขาร ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะก้าวล่วงสังขารทั้งหลายไม่ได้

ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดขราและมรณะ รู้ชัดความเกิดแห่งขราและมรณะ รู้ชัดความดับแห่งขราและมรณะ รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะก้าวล่วงขราและมรณะได้

สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดชาติ ฯลฯ รู้ชัดภพ . . . อุปาทาน . . . ตัณหา . . . ฯลฯ . . . วิญญาณ . . . รู้ชัดสังขารทั้งหลาย รู้ชัดความเกิดแห่งสังขาร รู้ชัดความดับแห่งสังขาร รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จะก้าวล่วงสังขารได้^{๑๐๖}

ปปาตสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เปรียบเทียบบุคคลผู้ไม่รู้แจ้งเหตุปัจจัยตามความเป็นจริงโดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ ว่า ธรรมเหล่าใดคือทุกข์ ธรรมเหล่าใดคือเหตุแห่งทุกข์ ธรรมเหล่าใดคือความดับทุกข์ และธรรมเหล่าใดคือวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความดับทุกข์ จะเป็นเหตุให้บุคคลยินดีพอใจในสังขารที่ปรุงแต่งให้บุคคลได้รับความสุขและความทุกข์อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งพระองค์เปรียบเทียบบุคคลเหล่านี้ดังนี้ ผู้ที่ตกอยู่ในเหวลึก ส่วนบุคคลผู้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริงโดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ แล้ว รู้ชัดว่า ธรรมเหล่านี้คือทุกข์ ที่ตนควรรู้และศึกษา ธรรมเหล่านี้คือเหตุแห่งทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรละ ธรรมเหล่านี้เป็นสิ่งที่ต้องทำให้แจ้ง และธรรมเหล่านี้คือวิธีปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ เมื่อบุคคลรู้แจ้งเช่นนี้ จิตของบุคคลก็ไม่ถูกความทุกข์ทั้งหลายครอบงำ เปรียบบุคคลเหล่านี้ดังนี้ ผู้ที่พ้นจากเหวลึกแล้ว เป็นผู้ไม่ได้รับความทุกข์เพราะยินดีในสังขารทั้งหลาย ซึ่งอรรถาธิบายมีดังต่อไปนี้

^{๑๐๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๐/ ๕๖-๕๗.

“ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่านี้ ไม่รู้จักตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิทา’ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมยินดีในสังขารทั้งหลาย ที่เป็นไปเพื่อชาติ ยินดีในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชรา มรณะ ยินดีในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จึงเป็นผู้ยินดีในสังขารทั้งหลาย ที่เป็นไปเพื่อชาติ เพื่อชรา มรณะ เพื่อ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมปรุ้งแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชาติบ้าง เพื่อชราบ้าง เพื่อมรณะบ้าง เพื่อโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสบ้าง

ครั้นปรุ้งแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชาติก็ดี เพื่อชรา มรณะก็ดี เพื่อโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็ดี ย่อมตกไปสู่เหวคือชาติบ้าง ชรา มรณะบ้าง ตกไปสู่เหวคือโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสบ้าง เรากล่าวว่า ‘สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และชื่อว่า ไม่พ้นจากทุกข์’

ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่านี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิทา’ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมไม่ยินดีในสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อ ชาติ เพื่อชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมไม่ปรุ้งแต่งสังขารทั้งหลาย ที่เป็นไปเพื่อชาติบ้าง เพื่อชราบ้าง เพื่อมรณะบ้าง และไม่ปรุ้งแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสบ้าง

ครั้นไม่ปรุ้งแต่งสังขารทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อชาติก็ดี ชรา มรณะก็ดี เพื่อโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสก็ดี ย่อมไม่ตกไปสู่เหวคือชาติบ้าง ชรา มรณะบ้าง และไม่ตกไปสู่เหว คือโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสบ้าง เรากล่าวว่า ‘สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อม พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส และชื่อว่า พ้นจากทุกข์’^{๑๑๑}

ติดถายตนสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ ๔ ว่าเป็นเรื่อง เดียวกัน โดยพระองค์เริ่มต้นอธิบายการเกิดขึ้นของขันธ ๕ นั้น เพราะอาศัยเหตุปัจจัยทั้งหลาย ในปฏิจจสมุปบาท ความดับของขันธ ๕ ก็ทำนองเดียวกัน เพราะอาศัยเหตุปัจจัยทั้งหลาย ในปฏิจจสมุปบาทขันธ ๕ จึงดับ จากนั้นจำแนกสังเคราะห์องค์ธรรมแต่ละส่วนในปฏิจจสมุปบาทลง ในอริยสัจ ๔ กล่าวคือ ๑) ทุกขอริยสัจ ตามความหมายของปฏิจจสมุปบาท หมายถึง ชาติ ชรา มรณะ ทุกข์ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ ตามความหมายในปฏิจจสมุปบาท หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ๓) ทุกขสมุทยนิโรธสัจ ตามความหมายในปฏิจจสมุปบาท หมายถึง ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิทาอริยสัจ ตามความหมายในปฏิจจสมุ

^{๑๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๑๑๒/๖๒๔-๖๒๕.

บาทปฏิโลม ซึ่งไม่ใช่ปฏิปทา (หนทางการปฏิบัติ) แต่เป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อให้ได้รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งหลักการดังกล่าวมีอธิบายดังต่อไปนี้

อนึ่ง เรากล่าวไว้ว่า “อริยสัจ ๔ ประการนี้” ใครๆ ก็ข่มไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้งคัดค้าน เพราะอาศัยอะไร เพราะถ้อยมันธาตุ ๖ ประการ (ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ อากาศธาตุ และวิญญาณธาตุ)^{๑๑๘} สัตว์จึงก้าวลงสู่ครรภ์ เมื่อมีการก้าวลงสู่ครรภ์ นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี ธรรมทั้งหมดเหล่านี้ เราได้บัญญัติไว้ว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ และนี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” แก่บุคคลผู้แสวงอารมณ์อยู่

ทุกข์อริยสัจ เป็นอย่างไร ทุกข์อริยสัจ คือ ชาติ (ความเกิด) ก็เป็นทุกข์ แม้ชรา (ความแก่) ก็เป็นทุกข์ แม้มรณะ (ความตาย) ก็เป็นทุกข์ แม้โสกะ (ความโศก) แม้ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) ก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อ อุปาทานจันท์ ๕ เป็นทุกข์ นี้เรียกว่า ทุกข์อริยสัจ

ทุกข์สมุทัยอริยสัจ เป็นอย่างไร

ทุกข์สมุทัยอริยสัจ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี

กองทุกข์ ทั้งหมดนี้มีด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่า ทุกข์สมุทัยอริยสัจ

^{๑๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๔๑.

ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นอย่างไร

ทุกขนิโรธอริยสัจ คือ เพราะอวิชชาตำรอกดับไป สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ

กองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีความดับด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นอย่างไร ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวา야มะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)

เพราะอาศัยคำที่เรากล่าวไว้ว่า ธรรมที่เราแสดงไว้ว่า “อริยสัจ ๔ ประการนี้” ใครๆ ข่มไม่ได้ ไม่มัวหมอง ไม่ถูกตำหนิ ไม่ถูกสมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้งคัดค้าน เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น ความเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ นี้เรียกว่า ทุกขสมุทัยอริยสัจ^{๑๐๕}

ภิกขุสูตร สมณพราหมณสูตร ทุติยพราหมณสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงโทษภัยของบุคคลที่ไม่รู้แจ้งปฏิจางสมุปบาทองค์ธรรม ๑๒ โดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ เป็นผู้ที่ได้ชื่อว่า ไม่ใช่สมณะในพระพุทธศาสนา และเป็นผู้ไม่ได้ทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเองด้วยปัญญา ส่วนบุคคลผู้รู้แจ้งปฏิจางสมุปบาทองค์ ๑๒ โดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ แล้ว เป็นผู้ที่ได้ชื่อว่า เป็นผู้เห็นพระสัทธรรมเป็นสมณพราหมณ์ในพระพุทธศาสนา และเป็นผู้ที่ทำประโยชน์ความเป็นสมณะให้เกิดขึ้นด้วยปัญญารายละเอียดตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

^{๑๐๕} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓.

“ภิกษุทั้งหลายสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ไม่รู้ชัดขรา และมรณะ ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งขรา และมรณะ ไม่รู้ชัดความดับแห่งขราและมรณะ ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ ไม่รู้ชัดชาติ ฯลฯ ไม่รู้ชัดภพ ... อุปาทาน ... ตัณหา ... เวทนา ... ผัสสะ ... สฬายตนะ ... นามรูป ... วิญญาน ... ไม่รู้ชัดสังขารทั้งหลาย ไม่รู้ชัดความเกิดแห่งสังขาร ไม่รู้ชัดความดับแห่งสังขาร ไม่รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ไม่จัดว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ หรือไม่จัดว่า เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ อีกทั้งท่านเหล่านี้ก็ไม่ทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะ หรือประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง และเป็นผู้ที่ไม่ล่วงพ้นออกไปจากสังขารทั้งหลายในปัจจุบัน

ส่วนสมณะ หรือพราหมณ์เหล่าใด รู้ชัดขราและมรณะ รู้ชัดความเกิดแห่งขราและมรณะ รู้ชัดความดับแห่งขราและมรณะ รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งขราและมรณะ รู้ชัดชาติ ฯลฯ รู้ชัดภพ ... อุปาทาน ... ตัณหา ... เวทนา ... ผัสสะ ... สฬายตนะ ... นามรูป ... วิญญาน ... รู้ชัดสังขารทั้งหลาย รู้ชัดความเกิดแห่งสังขาร รู้ชัดความดับแห่งสังขาร รู้ชัดปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จัดว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และจัดว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และเป็นผู้ทำให้แจ้งประโยชน์ของความเป็นสมณะ และประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เป็นผู้ที่ไม่ล่วงพ้นออกไปจากสังขารทั้งหลายในปัจจุบัน และเรียกภิกษุเหล่านี้ได้หลากหลายชื่อ อาทิ ผู้ถึงพร้อมด้วยทักขิ ผู้ถึงพร้อมด้วยทศนะ ผู้ถึงพระสัทธรรม ผู้เห็นพระสัทธรรม ผู้ประกอบด้วยปัญญา หรือวิชาของพระเสขะ ผู้บรรลุกระแสธรรม ผู้เป็นพระอริยะมีปัญญาเพิกถอนกิเลส และผู้อยู่ใกล้พระนิพพาน^{๓๐๐}

สรุป อริยสัจ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐของพระอริยะ หรือเป็นความจริงที่บุคคลรู้แจ้งแล้วสามารถทำให้บุคคลเป็นพระอริยะ และเป็นความจริงที่แท้ แน่นอน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น อริยสัจ ๔ ประกอบด้วยความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ ๑) ทุกขอริยสัจ (ความทุกข์) ๒) ทุกขสมุททอริยสัจ (เหตุแห่งทุกข์) ๓) ทุกนิโรธอริยสัจ (ความดับทุกข์) ๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติอริยสัจ (การปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์)

ปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ ๔ เป็นธรรมที่มุ่งแสดงเรื่องของชีวิต วัฏฏะและวิวัฏฏะ แต่แสดงต่างกันเท่านั้น ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทและอริยสัจ ๔ สามารถสังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

^{๓๐๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๘/๕๖, ๒๘/๕๖-๕๗, ๓๐/๕๗-๕๘.

๑. ทุกขอริยสัจ (ความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์) หมายถึง ความทุกข์ทั้งหลายที่ถูกเบียดเบียน โดยเหตุปัจจัยทั้งหลายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และหาตัวตนไม่ได้ เป็นของว่างเปล่าและน่ารังเกียจ ได้แก่ โลภียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ เว้น โลกเจตสิก รูป ๒๘ ซึ่งในปฏิจสุมุปปาท หมายถึง ธรรม ๑๑ ประการ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก และการไม่ได้สิ่งที่ต้องการ

๒. ทุกขสมุททอริยสัจ (เหตุแห่งทุกข์) หมายถึง รากะ หรือต้นหา ๓ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ซึ่งตามความหมายในปฏิจสุมุปปาท หมายถึง ปฏิจสุมุปปาทฝ่ายอนุโลม กล่าวคือ เพราะอริชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญานจึงมี ฯลฯ

๓. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (การปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์) หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา ๔. สัมมากัมมันตะ ๕. สัมมาอาชีวะ ๖. สัมมาวายามะ ๗. สัมมาสติ ๘. สัมมาสมาธิ ข้อปฏิบัติเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยให้บรรลุพระนิพพาน

๔. ทุกขนิโรธอริยสัจ (ความดับทุกข์ หรือพระนิพพาน) หมายถึง ความดับจากกิเลสตัณหาทั้งหลาย หรือพระนิพพาน ซึ่งความหมายตามในปฏิจสุมุปปาท หมายถึง ปฏิจสุมุปปาทฝ่ายปฏิโลม ที่แสดงถึงเหตุปัจจัยทั้งหลายดับความทุกข์ในสังสารวัฏฏ์จึงดับตามไปด้วย ซึ่งสภาวะธรรมเหล่านี้บุคคลสามารถเข้าถึงได้จะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘

จะเห็นได้ว่า ปฏิจสุมุปปาทและอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมเดียวกัน ต่างกันแต่เพียงว่า ปฏิจสุมุปปาทไม่ได้แสดงวิธีปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงพระนิพพานเท่านั้น แต่ปฏิจสุมุปปาทเป็นหลักธรรมที่ช่วยอธิบายความเป็นไปของเหตุปัจจัยในอริยสัจ ๔ ว่า อริยสัจแต่ละข้อนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร มีเหตุปัจจัยอย่างไร

๓.๔ ปฏิจสุมุปปาทและอริยมรรคมีองค์ ๘

ปฏิจสุมุปปาทและอริยมรรคมีองค์ ๘ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน เพราะบุคคลจะต้องอาศัยหลักปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อเข้าถึงการรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจสุมุปปาท หรือพระนิพพาน ซึ่งในหัวข้อนี้จะอธิบายถึงการรู้แจ้งอาการต่าง ๆ ของปฏิจสุมุปปาท โดยอาศัยการปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น ส่วนรายละเอียดวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงการบรรลุธรรม หรือเข้าถึงการรู้แจ้งปฏิจสุมุปปาทนั้น จะอธิบายในบทที่ ๔

๓.๔.๑ ความหมายของอริยมรรคมีองค์ ๘

คำว่า “อริยมรรค” มาจากคำว่า อริยะ กับ มรรค โดยที่คำว่า อริยะ แปลว่า ไกลจากกิเลส หรือเข้าถึงความเป็นพระอริยบุคคล ส่วนคำว่า มรรค แปลว่า ทางของผู้ปรารถนานิพพานจะต้องแสวงหา หรือสภาพที่ห่างไกลกิเลสทั้งหลาย ดังนั้น เมื่อนำคำสองคำมารวมกัน อริยมรรคจึงแปลว่า หนทางการห่างไกล ซึ่งทำให้บุคคลเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส เป็นพระอริยบุคคล และเป็นทางของ ผู้ปรารถนาพระนิพพานจะต้องแสวงหา^{๑๑๑}

สัมมาทิฐิสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายอริยมรรคมีองค์ ๘ ความว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ หมายถึง ข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับของเหตุปัจจัยในปัจจุสมุปบาท^{๑๑๒} และความหมายของอริยมรรคในแง่ของการชำระแากกิเลส อริยมรรค หมายถึง กระบวนการทำงานร่วมกันขององค์มรรค เพื่อชำระแากกิเลสทั้งหลาย อริยมรรคตามความหมายดังกล่าวนี้คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ๓. สัมมาวาจา (วาจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)^{๑๑๓}

วิภังคสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงการจำแนกอริยมรรคซึ่งประกอบด้วยหลักปฏิบัติ ๘ ประการ และแสดงความหมายอริยมรรคแต่ละข้อ ตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

อริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ซึ่งอริยมรรคแต่ละอย่างมีความหมายดังต่อไปนี้

๑. สัมมาทิฐิ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์) ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงความดับทุกข์)

๒. สัมมาสังกัปปะ คือ ความดำริในเนกขัมมะ (การออกจากกาม) ความดำรินอพยาบาท (ความไม่พยาบาท) ความดำรินอวิหิงสา (การไม่เบียดเบียน)

๓. สัมมาวาจา คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากมุสาวาท (พูดเท็จ) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากปิสุณาวาจา (พูดส่อเสียด) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากพรุสวาจา (พูดคำหยาบ) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากสัมผัปปลาปะ (พูดเพ้อเจ้อ)

^{๑๑๑} พุ.เถร.อ. (ไทย) ๕๒/๒๗๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๕๕.

^{๑๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๘๗, ตี.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๓-๕๔, ๒๘/๕๔-๕๕.

^{๑๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๔/๔๒๑, ตี.ข. (ไทย) ๑๗/๑๐๓/๑๕๕.

๔. สัมมากัมมันตะ คือ เจตนาเป็นเหตุเว้นจากปาณาติบาต (การฆ่าสัตว์) เจตนาเป็นเหตุเว้นจาก
อทินนาทาน (การลักทรัพย์) เจตนาเป็นเหตุเว้นจากอพรหมจรรย์ (พฤติกรรมอันเป็นข้าศึกต่อ
พรหมจรรย์)

๕. สัมมาอาชีวะ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะ สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วย
สัมมาอาชีวะ

๖. สัมมาวายามะ คือ การปรารภความเพียรทางใจ หมายถึง การปรารภความเพียร ๔ ประการ
ได้แก่

๑) การสร้างฉันทะ การปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น

๒) การสร้างฉันทะ การปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อละบาปอกุศลธรรม
ที่เกิดขึ้นแล้ว

๓) การสร้างฉันทะ การปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ให้เกิดขึ้น

๔) การสร้างฉันทะ การปรารภความเพียร ประคองจิตมุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหาย
ให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วได้เจริญเต็มที่ ความเพียรทั้ง ๔ ประการเหล่านี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า
ความเพียรในสัมมปปธาน ๔^{๑๑๔}

๗. สัมมาสติ คือ สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก ความ ไม่เลือนลหาย ความไม่หลงลืม^{๑๑๕}
ที่เป็นไปในสติปัฏฐาน ๔ ประการ ได้แก่

๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชฌาและโทมนัส
ในโลกได้

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสในโลกได้

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัส
ในโลกได้

^{๑๑๔} การสร้างฉันทะ หมายถึง การสร้างความพอใจที่จะทำกุศล ด้วยความพยายาม หมายถึง ทำความ
เพียร บากบั่น ปรารภความเพียร หมายถึง การบำเพ็ญทั้งทางกายและทางใจ ประคองจิต หมายถึง ยกจิตขึ้นพร้อมดับ
ความเพียรทางกายและทางจิต มุ่งมั่น หมายถึง ทำความเพียรเป็นหลักใหญ่ ได้แก่ สัมมปปธาน ๔ ประการ - ม.ม.
(ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๕๑, ส.ม. (ไทย) ๑๕/ ๐๓๐--๐๓๑/๓๖๗.

^{๑๑๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๕/๒๐๑.

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขณา และโทมนัสในโลกได้

๘. สัมมาสมาธิ คือ ความตั้งมั่นแห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต หมายถึง จิตที่ปลอดจากอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจสมาธิ ได้แก่

๑) สติจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

๒) เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสในภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

๓) เพราะปิติจางคลายไป ภิกษุมีอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’

๔) เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๑๑๖}

อริยมรรคมีองค์ ๘ เหล่านี้ เมื่อสรุปย่อแล้ว ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา โดยที่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ในอธิศีลสิกขา สัมมาวาจา สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ สงเคราะห์ในอธิจิตตสิกขา สัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ในอธิปัญญาสิกขา และเรียกสิกขาทั้ง ๓ ว่า ไตรสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตและปัญญา^{๑๑๗} ให้เป็นไปเพื่อการรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจาสัมปบาท หรืออริยสัจ ๔ หรือเป็นไปเพื่อเข้าถึงการบรรลุมรรคญาณ ผลญาณและพระนิพพาน^{๑๑๘}

๓.๔.๒ ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสัมปบาทและอริยมรรคมีองค์ ๘

ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจาสัมปบาทและอริยมรรคมีองค์ ๘ มีความสัมพันธ์กันโดยอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้บุคคลได้รู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจาสัมปบาท กล่าวคือ ปฏิจาสัมปบาทฝ่ายอนุโลม (ทุกข์สมุททอริยสัจ) เป็นธรรมที่ควรละ ส่วนชาติ ชรา มรณะ โสกปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส (ทุกข์อริยสัจ) เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ และปฏิจาสัมปบาทฝ่าย

^{๑๑๖} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๘/๑๐-๑๓.

^{๑๑๗} ที.ที. (ไทย) ๕/๔๔๕/๑๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๓๘๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๓๒, อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๖๕/๓๑๑, ข.ม. (ไทย) ๒๕/๒๐๕/๖๑๔.

^{๑๑๘} อ.จ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๐/๓๑๘-๓๑๙, ๕๑/๓๑๕.

ปฏิโลม (ทุกขนิโรธอริยสัจ) เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง^{๑๑๙} ดังนั้น บุคคลจึงต้องอบรมตนเองด้วย อริยมรรคมืองค์ ๘ โดยมรรคแต่ละข้อจะเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน เมื่อองค์มรรคมีความถึงพร้อม บริบูรณ์ จนสามารถรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจสุมุบาท ด้วยการพิจารณารู้แจ้งขั้น ๕ ทั้งหลาย ที่ประกอบรวมกันเป็นอภิปาฬิตนนั้น เป็นเพียงเหตุปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นและดับไป โดย เหตุปัจจัยทั้งหลายก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เป็นเหตุให้บุคคลละวางไถ่ถอนความเห็นผิด และละอกุศลธรรมทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ซึ่งการรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจสุมุบาทและสามารถละ อกุศลได้เด็ดขาดเหล่านี้ เรียกว่า มรรคญาณ^{๑๒๐} หรือเรียกว่า การบรรลุมรรค หลังจากนั้นจิตของบุคคล ก็จะหลุดพ้นออกจากกิเลสทั้งหลายตามที่ตนละได้ เรียกความหลุดพ้นเหล่านี้ว่า ผลญาณ^{๑๒๑} และเรียก บุคคลที่ได้รู้แจ้งในธรรมเหล่านี้ว่า พระอริยบุคคล^{๑๒๒} โดยพระอริยบุคคลทั้งหลายล้วนปฏิบัติตาม อริยมรรคมืองค์ ๘ และได้รู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจสุมุบาท ดังปรากฏในพระไตรปิฎกตาม อรรถาธิบายต่อไปนี้

กัจจานโคตตสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงพระสัทธรรมแก่พระกัจจายานะ ถึงสาเหตุ ที่บุคคลได้ชื่อว่า สัมมาทิฐิ โดยรู้แจ้งในพระสัทธรรม และมีความเห็นกลางในธรรมทั้งหลาย เพราะ เป็นผู้ออกจากความสุดโต่งทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ

เหตุที่บุคคลได้ชื่อว่า สัมมาทิฐิ เพราะโดยมากสัตว์โลกนี้อาศัยที่สุด ๒ อย่าง คือ ๑. ความมี (เที่ยง) ๒. ความไม่มี (ขาดสูญ) เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นของโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความไม่มีในโลกก็ไม่มี เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความมีในโลก ก็ไม่มี และโดยมากสัตว์โลกยังพัวพันอยู่ด้วยความยึดมั่นที่เป็นเหตุให้ใจเข้าไป ยึดมั่นถือมั่นและนอนเนื่อง

แต่อริยสาวกไม่เข้าไปยึดมั่นยึดมั่น ซึ่งเป็นเหตุให้ใจเข้าไปยึดมั่นถือมั่นและนอนเนื่องว่า ‘อัตตาของเรา’ ไม่เคลื่อนแคลง ไม่สงสัยว่า ‘ทุกข์นั้นเมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับย่อมดับ ไป’ อริยสาวกมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ซึ่งจัดว่า เป็นสัมมาทิฐิ

ที่สุดอย่างที ๑ นี้คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างที ๒ นี้คือ สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ ตลาคดไม่เข้าไปใกล้ ที่สุดทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า

^{๑๑๙} ที.ม. (ไทย) ๑๑/๓๘๗/๓๒๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๑/๓๒๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๓๒๘.

^{๑๒๐} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๓.

^{๑๒๑} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๒, ๖๓/๑๐๔.

^{๑๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๕, อ.อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๕๘๐/๕๓, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๔/๑๐๒-๑๐๔.

‘เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยชรามรณะจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้’^{๑๒๓} เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๑๒๓}

โรวนสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงถึงอุปนิสัยของพระอริยะนั้นจะดำเนินชีวิตอยู่ในกรอบของอริยมรรคมีองค์ ๘ เสมอ ๆ เป็นปกติ ไม่เกี่ยวข้องกับชั่วอกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น ประกอบด้วยวิชาที่รู้แจ้งอกุศลธรรมทั้งหลายที่มีอวิชาเป็นรากเหง้า และถ้าหากอริยมรรคมีองค์ ๘ มีความเจริญไพบูลย์มากเพียงใด อกุศลธรรมต่าง ๆ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็ดับลงมากเท่านั้น มีแต่สติปัญญาที่เกิดขึ้นแทนที่อวิชา ซึ่งอริยมรรคแต่ละข้อนั้นล้วนเป็นปฏิปักษ์ต่อเหตุปัจจัยต่อการเกิดขึ้นของอกุศลธรรม ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเนียมการล้างกระดูของญาติผู้ตายด้วยข้าวบ้าง น้ำบ้าง ของบริโภค การฟ้อนรำ เพลงขับ การประโคม ธรรมเนียมการล้างเหล่านี้มีอยู่ เรามีได้กล่าวว่ามี แต่การล้างเหล่านั้นเป็นของเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชน ไม่เป็นของพระอริยะ ไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนด เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

เราจะแสดงการล้างอันเป็นของพระอริยะที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน โดยปกติสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีชาติ (ความเกิด) เป็นธรรมดา เมื่อได้อาศัยปฏิบัติแล้วย่อมพ้นจากชาติ ผู้มีชรา (ความแก่) เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากชรา ผู้มีมรณะ (ความตาย) เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากมรณะ ผู้มีโสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความร่ำไร) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นธรรมดา ย่อมพ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส

ส่วนการล้างของพระอริยะนั้นเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อดับ เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ซึ่งสัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีชาติเป็นธรรมดา เมื่ออาศัยปฏิบัติแล้วย่อมพ้นจากชาติ ชรา โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส กล่าวคือ

๑. ผู้มีสัมมาทิฐิ ย่อมล้างมิจฉาทิฐิ บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย และอกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย
๒. ผู้มีสัมมาสังกัปปะ ย่อมล้างมิจฉาสังกัปปะ ...
๓. ผู้มีสัมมาวาจา ย่อมล้างมิจฉาวาจา ...
๔. ผู้มีสัมมากัมมัณฑะ ย่อมล้างมิจฉากัมมัณฑะ ...

^{๑๒๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕, ส.ข. (ไทย) ๑๓/๕๐/๑๓๔.

๕. ผู้มีสัมมาอาชีวะ ย่อมล้างมิจฉาอาชีวะ ...
๖. ผู้มีสัมมาวายามะ ย่อมล้างมิจฉาวายามะ ...
๗. ผู้มีสัมมาสติ ย่อมล้างมิจฉาสติ ...
๘. ผู้มีสัมมาสมาธิ ย่อมล้างมิจฉาสมาธิ ...
๙. ผู้มีสัมมาญาณะ ย่อมล้างมิจฉาญาณะ ...
๑๐. ผู้มีสัมมาวิมุตติ ย่อมล้างมิจฉาวิมุตติ ล้างบาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้น เพราะมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย

ภิกษุทั้งหลาย การล้างของพระอริยะนี้ เป็นไปเพื่อความเบรื้อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีชาติเป็นธรรมดาอาศัยแล้วย่อมพ้นจากชาติ ย่อมพ้นจากชรา ย่อมพ้นจากมรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส^{๑๒๔}

พระสารีบุตรได้อธิบายพระสัทธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงไว้เกี่ยวกับการปฏิบัติมุ่งต่ออริยมรรคมีองค์ ๘ จะเป็นไปเพื่อละอกุศลธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชา รากะ โทสะ โมหะ อายนตะ เวทนา อาสวะ ตัณหา ภพ โอฆะ อุปาทาน เป็นต้น ซึ่งปรากฏใน สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค นับตั้งนิพพานปัญหาสูตร จนถึงทุกกรปัญหาสูตร ซึ่งสรุปความได้ว่า

อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาเพื่อให้แจ้งพระนิพพาน^{๑๒๕} เป็นปฏิปทาเพื่อให้แจ้งอรหัตผล^{๑๒๖} เป็นปฏิปทาเพื่อละรากะ โทสะ และโมหะ^{๑๒๗}

เป็นปฏิปทาเพื่อให้รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากผัสสาตนะ ๖ ประการตามความเป็นจริง^{๑๒๘}

เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา^{๑๒๙}

เป็นปฏิปทาเพื่อกำหนดรู้เพื่อละอาสวะ ๓ คือ กามสวะ (อาสวะคือกาม) ภวาสวะ (อาสวะคือภพ) อวิชชาสวะ (อวิชชา)^{๑๓๐}

^{๑๒๔} อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐-๒๕๑.

^{๑๒๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๕.

^{๑๒๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖.

^{๑๒๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๖/๓๓๖-๓๓๗.

^{๑๒๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๘/๓๓๘.

^{๑๒๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๑/๓๓๙-๓๔๐.

^{๑๓๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๑/๓๔๐-๓๔๑.

เป็นปฏิบัติเพื่อละอวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ได้แก่ อวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกขอริยสัจ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัยอริยสัจ (เหตุดับทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธอริยสัจ (ความดับทุกข์) และ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์)^{๑๓๑}

เป็นปฏิบัติเพื่อละตัณหา ๓ ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา^{๑๓๒}

เป็นปฏิบัติเพื่อละโอฆะ ๔ ได้แก่ ๑. กาโมฆะ (โอฆะคือกาม) ๒. ภโวฆะ (โอฆะคือทิฏฐิ) ๓. ทิฏฐโฆฆะ (โอฆะคือทิฏฐิ) ๔. อวิชชโฆฆะ (โอฆะคืออวิชชา)^{๑๓๓}

เป็นปฏิบัติเพื่อละอุปาทาน ๔ ได้แก่ ๑. กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม ๒. ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในความเห็นผิดในทฤษฎี ๓. สีลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต ๔. อัตตาทูปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่าเป็นอัตตา^{๑๓๔}

เป็นปฏิบัติเพื่อละภพ ๓ ประการ ได้แก่ ๑. กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร ๒. รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร ๓. อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร^{๑๓๕}

เป็นปฏิบัติเพื่อกำหนดรู้สภาวะทุกข์ ๓ ได้แก่ ๑. สภาวะทุกข์ คือ ทุกข์ ๒. สภาวะทุกข์ คือ สังขาร ๓. สภาวะทุกข์ คือ ความผันแปรไป^{๑๓๖}

ปฏิบัติเพื่อกำหนดรู้สังขาร (กายของตน) หรือเรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ ได้แก่ ๑. รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) ๒. เวทณูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) ๓. สัญญูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) ๔. สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) ๕. วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ)^{๑๓๗} และเป็นปฏิบัติเพื่อการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ที่บรรพชิตผู้ยินดียังทำได้ยาก”

อนึ่ง บุคคลใดบำเพ็ญในอริยมรรคมีองค์ ๘ จนสามารถรู้แจ้งประจักษ์ด้วยตนเองในปฏิจสมุปบาทดังกล่าวข้างต้นแล้ว จะเป็นผู้ได้รับการเรียกขานซึ่งเป็นที่รู้จักกันหลากหลายชื่อ อาทิ ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ผู้ถึงพร้อมด้วยทัสนะ ผู้เห็นพระสัทธรรม ผู้บรรลุลหรรณ ผู้ใกล้พระนิพพาน และผู้มีความเห็นตรง^{๑๓๘} ในบรรดาชื่อต่างๆ เหล่านี้หมายถึง พระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งในปฏิจสมุปบาทแล้ว

^{๑๓๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๒/๓๔๑.

^{๑๓๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๓/๓๔๒.

^{๑๓๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๔/๓๔๓.

^{๑๓๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๕/๓๔๔.

^{๑๓๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๖/๓๔๕.

^{๑๓๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๗/๓๔๖.

^{๑๓๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๗/๓๔๕-๓๔๖.

^{๑๓๘} ม.มู (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

สรุป อริยมรรค หมายถึง แนวทางการปฏิบัติเพื่อดับออกจากกิเลสทั้งหลาย เพื่อรู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาท หรือเข้าถึงการบรรลุธรรม

ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทและอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น บุคคลจะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ จึงจะสามารถรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจจสมุปบาท ดังนั้น ธรรมทั้งสองหมวดจึงได้ชื่อว่า ปฏิปทาที่ให้นุคคลมีความเห็นเป็นกลาง ต่างกันแต่เพียงอริยมรรคมีองค์ ๘ มีรูปแบบการปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม ส่วนปฏิจจสมุปบาทเป็นผลธรรมที่เกิดจากการปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ และที่สำคัญคือ หากอริยมรรคมีองค์ ๘ ของบุคคลมีความเจริญไพบูลย์มากเพียงใด วิชาที่จะเจริญยิ่งขึ้นตามลำดับ จนสามารถเข้าถึงความดับของเหตุปัจจัย และที่สุดเข้าถึงพระนิพพาน